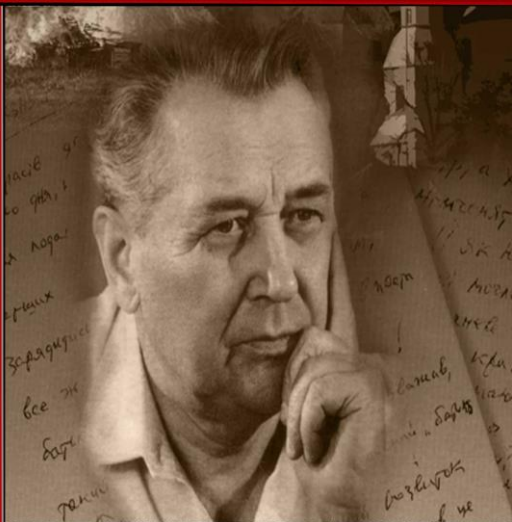

De Courcy

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

**СПОГАД
ПРО ОКЕАН**

«Спогад про океан» Олеся Гончара — соціально-психологічна повість, в якій письменник розкриває тему руйнації у різних її проявах, протиставляючи їй духовність.

Світову славу письменнику принесли романи «Собор», «Прапорonosці», «Тронка», «Берег любові», «Людина і зброя», повісті «Бригантина», «Далекі вогнища», новели «Модри Камень», «За мить щастя». Олесь Гончар — видатний український письменник, автор соціально-психологічних та філософських романів, повістей та новел.

Олесь Гончар

Спогад про океан

Стоїмо з другом на верхній палубі. Перед нами навсібіч — відкритість океану. Хмуре небо, вітер, що дме тут, здається, постійно, і ледь помітна в холодній далечі смужка атлантичного обрію.

Береги Європи остаточно зникли з очей. Ще до Парижа неясно було, принаймні мені з моїм білоруським другом, у який спосіб випаде нам добуватись до Західної півкулі, до місця свого відрядження, де на чергову сесію з'їдуться посланці зі всіх континентів, і лише в останній момент стає відомо, що котромусь із наших відповідальних колег, ледве чи не самому керівникові делегації, літак протипоказаний, тим-то несподівано для себе опиняємось на палубі цієї розкішної «Куїн Елізабет». Буваліші з учасників нашої поїздки, ті, кому вже доводилось звершувати далекі подорожі, в один голос запевняють, що нам неймовірно пофортунило: у світовім океані всього двоє, мовляв, існує суден такого класу — «Куїн Елізабет» та «Куїн Мері», розміри їх величезні, це, власне, сучасні «Титаніки», витвори нової технічної ери, до того ж обладнані вони якимись новітніми стабілізаторами, завдяки чому навіть під час урагану, під час найсильнішого шторму ніхто з

пасажирів не зазнаватиме нападів морської хвороби. Хай там як шаленіє океан, а ваша палуба не здригнеться, сталевий гігант, рухаючись серед неосяжних вод, йтиме заданим темпом, і всі ви почуватиметесь на кораблі, мов у фешенебельному готелі.

То чого ж іще пасажирові треба? Пливемо, радуємося життю, поступово знайомимось між собою. Прізвища наші, поряд із сотнями інших, уже надруковані на крейдяному папері корабельного бюлетеня, стоять вони в цьому своєрідному реєстрі не за рангами, а за алфавітом, — цим, видно, засвідчується, що всі ми перед лицем океану рівні. Список прізвищ публікується теж для зручності пасажирів, щоб знайомства відбувались між ними вільніше, і така завбачливість, певне, доречна, надто ж коли зважити, що живемо в епоху, де контакти даються людям нелегко, а відчуженість між однопланетянами стає ледве чи не знаменням часу. Наче театральну програмку, читаємо ми гарно віддрукований корабельний бюлетень, де вказано вашу професію та країну, до якої належите, істотним вважається тільки це, решта ж відомостей нікого не обходить, з анкетами до вас тут не лізуть, нікому нема діла, ким ви на світі були, ким стали, які маєте уподобання і з якою метою спорядилися в путь.

— Однак не думайте, що ви опинились поза

часом та простором, нагадує нам, новачкам у делегації, старший перекладач Вячеслав, якого колеги за його всюдисущість та вперто випнуту щелепу жартома називають «Літаючим ящером». — За нами й тут буде око та око...

Отак мимохідь зауважить і зникне кудись, а ви, шановні мандрівники, самі дотямкуйте, що воно і як.

За всіма ознаками, подорож наша повинна бути приємною, з першого дня пасажир тут оточений піклуванням, ранг пасажиря такого судна дає кожному з нас неабиякі переваги. До ваших послуг буде весь оцей фантастичний сервіс, всі оці бари, плавальні басейни, тенісні корти, ресторани, де перед вами на білосніжних столах з'являтимуться всілякі смакоти, зелень, напої, найдобріші страви та спеції що знайомитимуть вас із кулінарним мистецтвом різних народів, а не бачені досі екзотичні фрукти тропічних країн знову нагадають вам, яка багата й прекрасна наша планета.

Для нас із моїм другом — білоруським поетом — поки що все це вдивовижу, не так просто одразу при звичаїтись до цієї зовсім нової для нас реальності: цілий плавучий різномовний Вавілон з безліччю людських доль, затаєних у собі, неприступних, розмірено рухається серед відкритих океанських вод. Миля за милею долаючи

Атлантику, переміщується в просторі цей окремішній, лиш спільною палубою поріднений світ людських пристрастей, де все загадка і непередбаченість, де, може, найчистіша любов сусидить з підступністю та інтригами, де чиєсь почуття, може, спрагло й довірливо шукає взаємності. Вечорами сотні ледь знайомих між собою людей вихряться в танцях, виставляють під світло плафонів свої вбрання, сяючі діаманти, оголені жіночі плечі, багатообіцяючі посмішки, і лише пізньої ночі дансинг спустіє, пари, що танцювали до знесилля, понесуть у каюти свою жагливу інтимність, розпалений шал почуттів.

На цьому океанському лайнері повно спокус, і, щоб ми під час плавби в чомусь не схибили, не розмагнітились в чужорідному середовищі, керівник делегації, людина суворої моралі й твердих принципів, час від часу крижаним голосом велить залучати нас до праці, і тоді ми збираємось в каюті котрогось із найбільш досвідчених наших колег. На столі для годиться буде розкладено ще з дому відомі нам папери, лежатимуть вони, звичайно, без руху, бо вся увага наша зосередиться на інформації, джерелом якої будуть нескінченні, здебільшого дипломатські, анекдоти. Це в нас називається: працювати над документами..

Керівник делегації, ясна річ, догадується, куди в такі години спрямована сила наших інтелектів,

знає, що службові папери особливих змін в цій накуреній каюті не зазнають, але йому, як нам здається, найперше потрібен саме наш послух, таке ось ревне сидіння, наша, бодай навіть удавана, діяльність. Краще хай теревенять та яси точать, в дотехах змагаються, аніж по судну між чужинцями никають, де якраз і можуть зав'язуватись сумнівні знайомства. Бо ж помічено, що декотрі з новачків і до барів виявляють інтерес, і біля басейну стирчать, витріщаючись на довгоногих, зовсім не сором'язливих іноземних красунь. Аскетична суворість керівника делегації не викликає з нашого боку нарікань, адже, зрештою, він відповідає за нас, дбає про те, щоб ми, його підлеглі, не стали об'єктом якихось ворожих підступів, щоб серед усіх тутешніх спокус повсякчас пам'ятали, хто ми є і куди нас послано.

Особливо шеф наш пильнує поведінку мою й білорусову, адже ми люди без дипломатського вишколу і в складі делегації опинилися вперше. Нарікати на вимогливість нашого керівника було б ні до чого, зрештою ж він хоч і крутий вдачею, одначе вміє іноді виявити й великодушність майже батьківську. Ось, скажімо, після тривалого обіду в ресторані за спільним, ніби родинним, столом шеф, зірко й з розумінням оглянувши товариство, надто ж цих двох дипломатів «тимчасових», змирливо запитає:

— Ну-с, колеги, що солдатіві належиться після обіду? — І сам же й відповідь: — Так, так, ви вгадали: оголошується вільний час...

Це означає, що він буде відпочивати, а інші можуть розпоряджатися собою, хто як захоче. Для мене з моїм сябром це години найжаданіші. Минатимуть вони для нас здебільшого на верхній палубі, на тій корабельній вершині, де очам щораз мовби заново відкривається його величність океан. Простір, безмежжя, і цей розмірено пульсуючий, ніби вічний рух вод, і ледь помітний рух корабля.

По курсу в нас небо, нависле, кудлате. Води і води, їх сива далеч, що зникає за обрієм, десь там єднаючи себе з небом.

— Чому людині ніколи не набридає дивитись на океан? — схилившись на поруччя, запитує мій друг. — Дивно якесь почуття виникає перед цим безмежжям пульсуючої матерії... Щось чуємо тут незвичне, але що?

— Ти хочеш сказати: поклик вічності?

— Не жартуй, братку... Можливо, і це. Можливо, цей поклик тут чутніший, ніж у міській квартирі... Дивно: така велич перед тобою, і все ж вона не пригнічує... А тебе чим океан вражає найбільше?

— Він суворий. Якось первісно суворий.

— Але ж без ворожості?

— Здається — без.

В певний час на верхню палубу чорношкірі слуги вивозять у м'якому нікельованому візку спаралізованого мільонера, банькатога товстуну з великою лисою головою, обрамленою рудим, ніби іржавим, волоссям. Багато хто з пасажирів уже знає, що це фізик, у своїх колах досить відомий, один із тих змілітаризованих інтелектів, котрі свого часу мали справу з ядерною енергією, готували Хіросіму та Нагасакі і кому відповідні відомства ще й зараз охоче дають перепустки на свої засекречені полігони. Кажуть, він геній. Громіздке тіло його, розплившись, заповнило весь візок, м'ясисті руки лежать на пледі безжиттево, знерухомлено. І на обличчі ніякого поруху, ні тіні усмішки чи якихось емоцій, одначе з-під рудих брів, з-під важко навислого лоба, крізь щілини змружених очей пробивається до світу гострий-прегострий погляд. Щось є в цьому погляді холодне, вичікувальне. Може, такі погляди будуть в інопланетян? І ніколи ні іскри радості в тих щілинках-амбразурах, ніякої людської відкличності — одна хмурість владного, загадково застиглого в очужілості розуму. Може, він здається собі надлюдиною? Може, після диявольських своїх полігонів, після того, як вдалося йому заглянути в грізні надра речовини, він і справді повірив у всемогутню силу своїх прихованих під лисим черепом півкуль, може, всерйоз думає, що їх зусиллям зміг би при бажанні

збурити й самий океан, зміг би зупинити чи змінити оце вічне пульсування хвиль?

Біля генія чергує його камердинер, чорношкірий міцний чоловік в сивіючих уже кучерях, він тримається з незалежним виглядом, поруч візка, також невідлучно, стоїть миловидна дівчина в білому фартушку, тендітне, безсловесне створіння, — може, сиділка чи хто? Наче ангел надмогильний, німотно чатує вона над цим ще не згаслим, потворно розгодованим тілом, не сміючи навіть краєм ока поглянути на довколишній світ. Стрепенеться дівчина лише тоді, коли з візка пан щось глухо промимрить і ледь помітним рухом голови звелить їй відступитися, щоб зручніше було йому спостерігати зграю несподівано налетілих чайок. Птахи, полюючи за чиїмись крихтами, зчиняють неприємний крик, підлітають близько до паралізованого, служницю навіть острах бере за цього незрушного підопічного, їй, певне, здається, що птахи мають намір виклювати йому очі з орбіт, — може, й справді в них є такий потаємний пташиний намір? Фізик, одначе, стежить за птицями поглядом аж ніяк не боязким, явно ожвавілим. Знати б, що вони зараз означають для нього, ці білі птахи? Чи розуміє він їхню мову? Чи любив він їх коли-небудь, бодай у дитинстві? Так чи інак, але видно, що до цих невтомних створінь, що все життя літають над всесвітніми водами, у

фізика жевріє почуття, схоже на симпатію, лише до них прокидається в цій людській руїні цікавість дослідника, цікавість майже щира, непідробна, якої він, здається, геть позбавлений щодо людей, цих, видно, досить насточортілих йому homo sapiens'ів. Схоже на те, що обрії життя для цього палубного хмурого генія невідворотно звужуються і що ці білокрилі, повні енергії птахи, вируючи в небі над ним, зараз стають тим останнім з усього живого, чим на межі небуття людина ще єднає себе з довколишнім світом.

Незрозуміло, звідки беруться ці птахи тут, у відкритім океані, проте час від часу вони з'являються над нашою палубою, коли ж чайки відлетять, фізик одразу схмуриться, лежить у своїм прокрустовім ложі з міною презирливо-скривленою, товсті губи невдоволено жують повітря, потім він ніби впаде в дрімоту чи й зовсім не дише, тільки філінки-амбразури, поблискуючи з-під рудизни брів, засвідчують: ще є в цій істоті життя, океанський кисень ще живить його мозкові клітини. Істота, власне, напівжива, жалюгідна в своїй безпорадності, одначе норов виказує, посторонніх не терпить, тим, хто прогулюється, до візка наблизатись не слід, камердинер за цим стежить, довкола його підопічного існує ніби заборонена зона.

І хто б міг подумати, що порушити цю зону

зважиться не якийсь там зухвалець, а наш тихий-тихесенький білорус. Якось, промерзнувши на вітрі, ми з ним змушені були перегрітись у барі, після чого знов вийшли шпацірувати на палубу і ось тут, загомонівшись, навіть і не помітили, що вступаємо на територію, де поблискує знайома колісниця з нахмуреним генієм. Камердинер, пихато настовбурчившись, щось кинув нам навстріч неприязне, вказав на уявну заборонену зону, і хоч, ясна річ, не варто було з ним заходити в конфлікт, одначе сябро мій раптом виявив несподівану впертість, і не встиг слуга отямитись, як він рішуче наблизився до самої колісниці і, нахилившись, став щось втлумачувати рудому генієві невідомо якою мовою. І що дивно — господар візка не обурился, навпаки, це зухвальство, видно, його тільки розважило, широке, схоже на миску обличчя його, хоч і не без зусилля, ворухнулось живою відкличністю. Охоплена жахом служниця затулила обличчя руками, камердинер стояв ошелешений, гнівним поглядом він намагався спопелити зухвальця, що посмів порушити спокій його пана, а зухвалець тим часом, ніби нічого й не сталося, вже залишив «зону» й, посміхаючись, закрокував поруч мене.

— Чого ти вломився в його володіння? — запитую непорозуміло. — Що ти йому сказав?

Білорус загадково прискалює око:

— Те, що треба, сказав... Хай знає.

— На якому ж наріччі ти до нього звертався?

Мабуть, на санскриті?

— Жарти жартами, а я таки просвітив його...

Може, не зовсім і тактовно вийшло, але не шкодую.

Мені ще дужче кортить знати, що ж він сказав тому нещасному.

— Мушу, Петре, нагадати тобі, що на інструктажі мовилося: один за одного ми тут відповідаємо. А ти? Вступаєш в контакти, шушукаєшся з мільйонером і тепер навіть перед другом не хочеш зізнатись, які таємниці тому тузові відкривав...

Тамуючи хитрий усміх, білорус озирається остережливо, так ніби хоче переконатися, що нас ніхто не підслуховує. На палубі майже безлюдно.

— Гаразд. Слухай, калі ласка... Тільки ж начальству про це ані-ні... Якщо це вважати таємницею, то пару теплих слів свого однопланетянина він таки почув. Якщо ти такий геній, кажу, якщо такий ти всесильний алхімік ХХ віку, що міг випустити свого проклятого джина з пляшки, то не будь же потворою... Не накликай на себе довічне прокляття — зажени того джина назад у пляшку! Оце і все, що я йому сказав.

— А він?

— По-моєму, сприйняв. При слові «джин» він навіть ожвавів.

— Не той джин він мав на увазі,- чуємо раптом зауваження із-за наших плечей, і ми озираємось, вражені: перед нами стоїть Вячеслав-перекладач, сердито кусає губу. — Ну ви дограєтесь, дипломати новоспечені. Кому потрібна оця ваша витівка? Що ви хотіли від того Гаргантюа? Невже ви не розумієте, що він тут на особливим становищі, це ж пасажир номер один... Добре, якщо через нього нам не вчинять скандалу...

— А він що нам учинив? — спокійно заперечує білорус. — Скільки цей алхімік та йому подібні зла накоїли для всього людства? Тож хай хоч знає, що живущі про нього думають...

— Зрештою, він робив відкриття... Між іншим — геніальні...

— В ім'я чого? — скипів білорус. — Чи моє діло винайти, а за наслідки я не відповідаю? Оце воно, лицемірство віку! Називайте мене як хочете, але казав і кажу: є відкриття, які мене не радують, є генії, до яких я завжди буду почувати відразу!

— Слуги диявола? — насмішливо уточнює Вячеслав.

— А то й ні? На їхніх відкриттях лежить печать зла! Повипускали нечисту свою силу з-під усіх замків, а хто її буде приборкувати?

— Я не берусь, — каже перекладач з претензією на дотеп.

— Ти не берешся, і я ні, і він теж... Всі тепер

умивають руки. Декотрі вважають, що геній і злодійство таки сумісні й тут нічого не вдієш... Чого шукали ці куплені мізки, залізаючи в таємниці природи? Кортіло влади безмежної, світом хотілося керувати? Серед формул своїх, може, вони й генії, а душею — пігмеї...

Ніколи ще не бачив мого друга таким збудженим. Перетнувши палубу, зупиняємось біля поручнів.

— Кажуть, що капітали його величезні, — піддає нам інформації Вячеслав, спостерігаючи й звідси за фізиком, що йому слуги саме дають якесь питво. — У банках мільйони, а він тут вітамінною водичкою живиться... І все-таки, скажу я вам, геній — це звучить!

— Дивно, що цей Гаргантюа з своїми мільйонами викликає з твого боку явний пістет, — кажу до Вячеслава.

— На низькопоклонстві хочеш мене зловити? — насмішкувато випинає він щелепу. — Не вийде. Знаю цьому типові ціну. Для мене він теж носій зла. Розломив ядерний горішок і кому віддав? Вояччині, мілітаристам! А що інтелект віку — цього в нього не відбереш... І досягнень науки нібито спершу не хотів передавати генералам, навіть публічно заперечував...

— Гріш ціна їхнім запереченням, — хмуриться білорус, вислухавши «Літаючого

ящера». — Фальшивці, лицеміри! Спершу зроблю, продам, а потім покаюсь. І взагалі, хто їм дав моральне право розпоряджатися долею народів, затіваючи ці зловісні атомні ігрища? Заберуться на край світу і з якогось там атола стрясають всю планету — ось вам, люди, подаруночок! І це генії, добродійці людства? Чи вони, гадаєте, й справді не відають, що творять?

Відають, — кажу, щоб підтримати друга. — Відають, бестії. Здається, нам просто з епохою не пощастило. Не в тій народились... Хіба ж не іронія долі, що кермо науки дістається отаким, як цей, самовпевненим, до потворності розбухлим честолюбцем... щоб саме їм вдалося переступити фатальну межу пізнання.

— Що я чую! — вдавано дивується Вячеслав. — Мій найближчий земляк, однокашник по університету, колишній відмінник — і, будь ласка: він проти прогресу в науці.

— З чого ти взяв?

— Крім того, тебе й сама епоха не зовсім влаштовує?

— Епоху не вибирають.

А якби можна було вибирати? Ти, звичайно, захотів би жити в епоху Сервантеса або Петрарки?

Можливо. Здається, захотів би. Тільки ти ж начальству не кажи...

Так-так, двадцятий наш вік тебе не влаштовує,

твоя душа й зараз тягнеться кудись у віки відшумілі. Тільки врахуй, що й там вашому братові було не солодко. Історія літератури про що нам говорить? Дайте поневірявсь у вигнанні... Сервантеса, закутого в кайдани, корсари просто з палуби продали в рабство... Камоєнс помер у злиднях... Це ж факти. Мені як поліглотові про це відомо з першоджерел...

— Зате не йшлося тоді про можливість самозруйнування планети, — заперечує поліглотові Петро. — Люди тих часів не почували себе в постійній тривозі. А ми? Після того, як епоха наша добралась до ядра і навчилась міряти свої успіхи мегатоннами, ми стали, по суті, іншим людством!

— Ось у цьому ти, здається, маєш рацію, — згоджується Вячеслав. — Не всі в науці виявились на рівні Жоліо-Кюрі. Силою речовини, на жаль, заволоділи і такі ось троглодити, як цей, що його тепер катають у візку і годують з ложечки... Звичайно, він вважає себе суперменом, а ми всі для нього пішаки... Одначе де ж це він? — Перекладач обертається у той бік палуби, де щойно блищала нікелем фізикова колісниця. — Так рано відбув до свого люкса? Певне, ви неабияк його налякали!..

— Ти свідок, — звертається до мене сябро. — Я щось порушив?

— Свідчу: повівся з ним цілком коректно.

— Товаришу Петре, надалі раджу обходити

цього паралітика десятою дорогою, — застерігає Вячеслав. — Він мені навіть уночі приснився. Ніби лежить на палубі з оголеним черевом, розкльований птицями... Справді, троглодит загниваючого ладу... Зате дочка у нього — ви звернули увагу? — Перекладач одразу веселішає — Вона ж просто красуня! Нефертіті XX віку! Та ще з отим журавлем вінценосним, що так елегантно її супроводить.

— Його, кажуть, у міжнародну Червону книгу занесено, — зауважує Петро. — Коли та юна особа з ним прогулюється — в мене частішає пульс...

— Я конче мушу з нею познайомитись! — хвальковито вигукує поліглот. — Для мене ж мовного бар'єра не існує, не те що для вас, без'язиких...

— Між іншим, товаришу поліглот, вона до нас уже чемненько вітається, — з притиском каже білорус.

Перекладач не вірить:

— До вас? До таких?

— До таких, калі ласка...

— Фантастика! Дівчина з вищого світу і ви...

Ну чому б це вона мала до вас вітатися?

— Треба думати, ми їй сподобались, — пришкулив око сябро. Вячеслав якийсь час перемовчує, зосереджено жує прикушену губу.

— Тут якесь непорозуміння. Може, Нефертіті з кимось вас переплутала? Може, прийняла вас,

крутоплечих, за корабельних кочегарів? А якщо й кивнула вам ненароком, то б'юсь об заклад: при наступній зустрічі вона й не гляне у ваш бік, навмисно проігнорує вас!

Одначе він помилився. Коли ми спускались трапом, назустріч нам з тенісною ракеткою в руці саме поспішала ця юна особа, мільйонерова донька. В короткій спортивній спідничці, каштанове волосся модно начесане на лоба, на ходу дівчина щось щебетала до свого супровідника, хлопця атлетичної будови. Помітивши цих «кочегарів», дівчина, вже як знайомим, привітно помахала в наш бік рукою, а наблизившись до вмиль зашарілого сябра, одним духом випалила йому в вічі цілу тираду чогось явно компліментарного. Поліглот наш, взявшись перекладати, ледь встигав за бурхливим потоком її слів.

— Цій юній леді до душі ваші сині очі, і вона вдячна вам за те, що ви подарували їй татусеві хвилю уваги, — не без єхидства звертався до Петра наш «Літаючий ящір». — Батечко оцінив вашу комунікабельність. На вашу адресу, колего, мовилося таке: той молодий слов'янин у широких штанях, він хоч і виголений сяк-так, але тямущості не позбавлений, з першого погляду зумів визначити, хто є хто. Може, він і пацифіст, одначе належно оцінив мій інтелект, такий нестерпний для наших західних пацифістів... «Я знаю, ви навіть

запрошували батечка на келишок джина? посварилась дівчина пальчиком. — Але лікар йому цього не дозволяє. Ми з вами будемо приятелювати, добре? Мене звать Ліззі». І вона, мило всміхаючись, рушила зі своїм кавалером далі, а ми з виглядом переможців дивилися на поліглота: ну то як? Проігноровано чи ні?

— Отак, земляче, — кажу до Вячеслава. — В сябра ось повчись, як встановлювати міжнародні контакти... Сподіваюсь, тепер тобі ясно, хто тут справжній дипломат.

— Не надто заздрю вам, колеги, — загадково мовив Вячеслав. — Спершу хміль, а потім настає й похмілля, чи не так?

На Петра-білоруса, здається, неможливо сердитись. Натурою покладистий, добродушний, до всіх незмінно приязний, він просто природою своєю був не з тих, хто міг би розтівати конфлікти чи накликати на себе чийсь гнів. І якщо він, схильний завжди запізнюватись, часом вийде до сніданку з перекошеною краваткою, недоголеною щокою, то й тоді суворий наш керівник не стане ганити порушника етикету. Навпаки, дасть ще й пораду з виглядом досить поблажливим:

— Оскільки, товаришу поет, ви дипломат тимчасовий і щоденно голитись для вас, видно, проблема, то чи не відпустити б вам вуса? Було б нас двоє вусатих... А що краватка з'їхала, так

з'їхала ж вона вліво, а не вправо...

— Даруйте, калі ласка, всього не встиг, — потираючи недоголену щоку й поправляючи краватку, відповідь Петро і зашаріється до вух.

— Це добре, коли людина ще здатна отак зашарітись, — каже наша дама — член делегації. — У вас, Петре, це вельми симпатично виходить... Одразу бачиш, що перед тобою душа емоційна й правдива.

Можливо, так воно і є. Вдома наш сябро недарма вважається одним із кращих ліриків, рідна література досить високо оцінює його здібності як поета і як дослідника фольклору. Знаючи собі ціну, Петро, одначе, цим не хизується, тримається скромно, і його щирість та природність у стосунках з товаришами імпонують багатьом. Само якось вийшло, що ми з ним заприятимися одразу, порозумілись з півслова. Нас і поселили в одній каюті, просторій, комфортабельній, де ми ночами тонемо в білосніжних пуховиках, маючи кожен під рукою свій персональний телефон і поруч з ним Біблію в шкіряній оправі. Зручніше нам і вдень триматись разом, бо навколишні дива, коли їх сприймати в чотири ока, постають ніби ще цікавішими.

— Видно, міцно ви потоваришували, — відзначає не без шпильки керівник делегації. — Просто кунаки, нерозлийвода. Кажуть і в тутешнім

трактирі, чи то пак барі, вас бачать не окремо, а тільки вдвох. Чи, може, моя інформація не точна?

Ми з Петром переглядаємось: хто ж це встиг? Який Навуходносор?

— Зауваження слушне, — кажемо, — надалі й ноги нашої в барі не буде... Звичайно, якщо це так важливо для міжнародних зносин.

— У нас не сухий закон, — пояснює шеф, — але вашу заяву приємно чути.

Ділові інструктажі, ранкові летучки-наради в штабному люксі чи сидіння над паперами в чийсь-небудь каюті — все це поглинає чимало часу, однак і нам залишається дещо. Коли після трудів праведних вибираємося на волю й, повеселілі, йдемо із сьабром блукати по судну — для нас обох це просто години розкоші, години відкриттів. «Куїн Елізабет» справді одне з найдосконаліших сучасних суден, все тут не перестає дивувати нас своїми розмірами, лабіринтами переходів, ярусами палуб, загадковістю трюмів та капітанськими верхотурами — до кінця плавби ми навряд чи й вивчимо ці несходимі корабельні джунглі. Трансатлантичний гігант, він ніби для того й створений, щоб дивувати, вражати, захоплювати нас будівничою могутністю людини. День і ніч розтинаючи грудьми океан, судно рухається мовби само собою, про життя екіпажу, про тих, хто забезпечує хід цій надпотужній громадині, ми можемо тільки

здогадуватись. Десь чергують у рубках небагатослівні моряки, зосереджено стежачи за показаннями приладів, десь є впередзорці, штурвальні, радисти, електрики, десь глибоко й під нами, в машиннім відділенні, постійно несуть свої ваhti ті, кому ми довірилися і кого пасажири ніколи не бачать. Там ваhti і ваhti, праця і праця, а вам, пасажирам, залишено тільки світ сервісу, зручностей, гральних салонів, тенісних кортів, шумливих дансингів, світ вигадливих безнастанних розваг. Так що веселіться, жартуйте, забудьтесь у музиці, в танцях, викиньте з душі всі свої клопоти й прикрощі, почувайтесь так, ніби не існує на планеті ніяких тривог та незлагод, нічого — крім радощів буття! Доля «Титаніка» чи інших потерпільців хай вас не тривожить, ваш суперлайнер оснащений електронікою, безліччю найсучасніших приладів, чия підвищена надійність поза всяким сумнівом. Ніякі шквали, шторми не страшні цьому переповненому різномовними веселощами Вавілоу, де навіть шум океану тоне в вигромах оркестру, що з вечора й до пізньої ночі шаленіє в дансингу, захлинаючись модерними ритмами.

А судно тим часом рухається й рухається, далеко видно його вогні серед темряви океанських вод. Надвечір на верхній палубі, як тільки вийдеш, тебе обвіє вільний вітер просторів. Він тут ніколи не стихає, лише змінює свою напругу, дошкульний,

солоний, вдень він аж очі сліпить, несучи нам назустріч зірвану з бурунів мигтючу водяну порошу.

В пообідішні години верхня палуба заповнюється публікою, статечно проходжуються дорослі, перегукується дітвора, що швидше своїх татусів і мам встановила між собою контакти. Обох нас, мене й мого друга, іноземна малеча, білі й чорні дітваки в коротких штанцях, при зустрічі розглядає з неприхованою, однак приязною цікавістю. Спершу було загадкою, чому наші персони викликають до себе підвищений інтерес, потім з'ясувалося, що увагу юних пасажирів привертає найперше наша екіпіровка, наші небачено широкі універмагівські штани. Ера широких холош на той час для тутешньої публіки уже давно відійшла, змінилась модою вузькоштанною, одначе наших кравців ці зміни ще не торкнулись, принаймні ми з Петром вирушили в дорогу в «широких, мов Чорне море», кльошах, аж керівник делегації пожартував: будете, мовляв, хоч цим споріднені з гоголівськими героями, з розмахом просторих запорозьких часів. Оточені палубною дітворою, ми даємо вільно себе розглядати. Бо, зрештою, чим ці щедрі кльоші гірші за всі інші одяги, в які вбрані пасажири «Куїн Елізабет»? Адже тут можна побачити на людях вбрання, які, мабуть, тільки існують на світі, одяги народів Сходу і

Заходу мовби змагаються між собою у вигадці й оригінальності, пасажири, зовсім по-різному одягнуті, здається, досить терпимо ставляться до зовнішнього вигляду одне одного. В чому тільки не зустрінеш учасників подорожі на цій спільній для всіх палубі: в шортах і джинсах, в східних хламидах і в арабських бурнусах, в міні і в максі, в чернечих сутанах і в чудернацьких спортивних кацавейках, розмальованих пальмами та іншою тропічною рослинністю. І ні про кого не скажеш, що він порушує етикет, кожному його вбрання якось пасує до статури... Надто ж під час палубних прогулянок вбирає очі жіноцтво, на смаглявих красунь в райдужних індійських сарі нам би тільки дивитись і дивитись, білорус вважає, що вони чимось схожі на яскравих повногрудих богинь із їхнього давнього епосу...

Крім Ліззі, й деякі інші пасажири з нами уже вітаються, скажімо, величавим приязним кивком голови удостоює нас кремезний дідуган із розкошляною бородою і сивими пасмами волосся, що спадають до пліч, літня дама в окулярах теж дарує нам свою стереотипну усмішку, впізнає нас і ще одна дама, жилава, енергійна, яка без кінця фотографує океан, хоча він і пустельний, ну і, звичайно ж, дітвора, чемна, охайна, при зустрічі дає нам дорогу й салютує в знак своєї дружелюбності.

Одначе серця наші ждуть зустрічі — ясно ж із

ким... Ждуть того моменту, коли з'явиться серед публіки ця розсяяна до всіх, чарівна в своїй безжурності Ліззі і ми почуємо її радісне:

— Хелло!

Тільки дівчина ступить на палубу, і всі одразу бачать, як це чудово бути юною, сімнадцятилітньою, з таким блискучим розпущеним золотавим волоссям і з такою природною, непідробною привітністю в очах, що для багатьох тут, не тільки для нас, важить безмірно більше, ніж те, що ти — мільйонерова донька. Літній слуга-африканець, здається, брат камердинера, услід Ліззі виносить на палубу велику клітку з пернатим красенем — вінценосним журавлем, що його ім'я тут уже багатьом відоме: Чарлі. Житло Чарлі майстерно зроблене із матової неіржавіючої сталі, прикрашено стеблами живого очерету, доглядач, гречно відсторонивши людей, ставить клітку в затишок, одначе орієнтуючи дверцятами до океану, щоб птах міг «дихнути простором». Кажуть, батечко цієї дівчини, ще працюючи в фізичних лабораторіях Заходу, мав улюблене хобі — захоплювався птахами, його колекція вже тоді була відома визначним орнітологам світу. Та коли хвороба звалила цього похмурого генія з ніг і довелось перейти йому на життя лежаче, змушений він був поступитись і своїм захопленням; з усієї пташиної колекції залишив біля себе тільки цього

ось вінценосного журавля, віддавши йому перевагу, можливо, ще й тому, що вид цей, як вважає господар, приречений на вимирання, отже, птах може виявитись одним із останніх на планеті. Своєю граціозністю й мальовничістю журавель привертає до себе загальну увагу. В кожному разі на нього куди приємніше дивитись, ніж на його розплилого, з бридливо відвислою губою власника, чий візок на гумовім ходу в один і той же час допроваджують на палубу, щоб жовчний цей стариган міг переконатися, що світ ще живий, не розпався, хмари пливуть, чайки кричать і з планетою нічого не сталося.

Юна господарка журавля незмінно ласкава з своїм улюбленцем, весь час він чує від неї якісь ніжні слова, аж білорус жартує:

— Почути б щось подібне на свою адресу, а тоді хоч і на вічну спокуту до білих ведмедів...

Загледівши білоруса й мене серед пасажирів, Ліззі легким помахом руки просить нас підійти, на знак люб'язності дозволяє наблизитись до птаха.

— Чарлі, будь чемним, поговори з ними, — велить вона своєму вінценосному красеневі.

Ніби зрозумівши її, птах висуне крізь пруття дзьоб і заклеоче грудьми глибоко, нутряно — як німа людина.

Ми з Петром невідривно дивимось на це ув'язнене в клітку диво природи. Зірке розумне око,

огруддя в сріблястому пір'ї, червона борідка й білі щічки, чорний випнутий лобик і цей чубчик-вінець, що сяє на голові пухнасто, розвихрено, мовби жмуток сонячного проміння. Що хотіла усім цим сказати природа? Для чого так вибагливо поєднала в цьому створінні красу кольорів, граціозність постави і цей справді ніби з самого проміння зітканий вінчик, що мовби таїть у собі гідність природи, її гордовиту загадку? Так, це образ досконалості, у вигляді птаха перед нами постав геній, створений самою природою, щоб дивувати й захоплювати людину. Геній із середовища птахів, він ніби для того й виник, вдосконалившись за мільйони літ, щоб життя могло показати свої дивовижні можливості, невичерпний творчий свій потенціал...

Для мене зустріч з птахом на цій океанській палубі особлива ще й тим, що на якийсь там змижок часу повертає в далекі літа дитинства, в ті наші плавні Великого Лугу з його озерами, баштанами, куреннями... Відчуваючи себе схвильованим, кажу до Петра:

— По-моєму, друг наш цибатий колись розгулював і біля степових українських озер... Як дивував він нас, дітлахів, своїм чубчиком на голові і тим, що зовсім не боявся людей. Ніби приручений, підпускав нас близько до себе і щось отак, як цей, дружельюбно клекотів...

— А я вінценосного бачу вперше, — каже Петро, — хоча наших сірих журавлів зустрічати доводилось часто. Пам'ятаю, як ми спостерігали танці журавлів. То було незабутнє видовище! Спершу вони кланяються один одному, тоді починають походжати, дедалі швидше й швидше, кружляють, підстрибуть, завмирають, піднявши, ніби в якомусь зачаруванні, дзьоби. І кожен їхній рух під час танцю виповнений непередаваної витонченості й грації. Таке враження, що птахи вміють веселитися, радіти життю, — інакше-бо чим пояснити їхні натхненні танці?

Ліззі хоч і не розуміє нашої мови, але вслухається і пильно-пильно дивиться на мого синьоокого сябра, видно відчуваючи його настрій.

— Ви поляки? — раптом запитує вона, ковзнувши поглядом по наших кльошах. Можливо, дівчина бачила такі кльоші десь у порту на польських матросах, то й нас долучає тепер до їхнього товариства.

Так чи інак, друг мій не став заперечувати, тільки зніяковіло промирив, що за місцем народження він доводиться земляком польському поету Міцкевичу. Дівчині його мимріння, видно, нічого не сказало, зате, коли ми — більше жестами — похвалили Чарлі, Ліззі одразу втямила й розцвіла в усмішці, щось стала скоромовкою пояснювати нам по-англійськи, потім, зрозумівши, що зусилля її

марні, засміялась і, щоб розвіяти нашу скутість та ніяковість, сміливо подала руку одному й другому, ще раз повторивши своє ім'я:

— Ай ем Ліззі. — Ви не забули, мовляв? І допитливо глянула на Петра, ждучи, щоб і він назвався.

— Петро, — видавив із себе мій друг і, розуміється, зашарівся до вух.

— Пітер, містер Пітер, — пояснив я, і ми засміялись усі троє.

Землячок-перекладач, зоддаля помітивши, що тут наклювується контакт, вислизнув із натовпу і миттю з випнутою вперед щелепою підлетів до нас:

— Проблема мови? Радий буду допомогти.

Ліззі при його появі одразу насторожилась. По її матово-ніжному личику промайнула тінь: можливо, наш колега був їй чимось несимпатичний? Бо чим викликана зміна її настрою? Коли Вячеслав спробував підійти ближче до Чарлі, дівчина досить владно відсторонила його руку, птах, мовляв, дуже чутливий, навіть нервовий, його не слід перевтомлювати. Товмач наш, хоч і мав би, здається, відчути незручність свого становища, одначе ніскільки не знітився. Навпаки, з розв'язною легкістю сприйняв виказану йому холодність.

— Лялька, — сказав він про Ліззі, ніби вона й не стояла тут поруч. — А цей вінценосний для неї

жива реклама. Його призначення — привертати знатних женихів до цієї особи!

— Твої слова безтактні, — різко глянув на перекладача сябро. — А якщо дівчина просто любить свого журавля?

— Ха! Ви вважаєте, що доньки мільйонерів здатні любити?

— Любов доступна кожному.

— По обидва боки барикад?

— Любов не знає кордонів.

— Ну, брат... Однак не будемо розводити на цю тему дискусій, інакше далеко зайдемо.

Ліззі, здається, втратила до нас інтерес. Обережно взявши свого вінценосного під крило, вивела його з клітки на втіху публіці, неквапно рушила з ним, з пернатим своїм кавалером, уподовж палуби: дітвора вищала від захвату, повеселішали й дорослі, радіючи за Чарлі, якого за чемну поведінку винагороджено цією вільною прогулянкою під відкритим небом до корми і назад до клітки.

— Цей номер вона демонструє спеціально для вас, — ущипливо кидає їй услід Вячеслав. — Захоплюйтесь, бажаю успіху...

І за хвилину його вже нема, помчався «вивчати настрої мас» (так іноді він висловлюється). А ми стоїмо, не можемо надивитись на дівчину й птаха, які на ходу мовби

про щось злагідливо бесіднують між собою. Завершивши прогулянку, Ліззі, перш ніж залишити палубу, ще раз подарує нам, вірніше Петрові, свою привітну, сліпучу усмішку.

— Чао, — до зустрічі, мовляв.

Услід за Ліззі негр понесе клітку з вінценосим до люкса, після чого палуба для нас одразу спустіє, цікавість спаде, і нам із Петром нічого не залишиться, як піти знову блукати по судну. Це нам таки не набридає — мандрувати в його нетрях, щось відкривати нове й нове в нашій пливучій горі, де годинами можна снувати сюди й туди, то спускаючись трапами в розташування інших класів, то знову підіймаючись на корабельні верхогір'я, при цьому не минаючи нагоди зазирати до якихось рубок, бодай краєм ока торкаючись того, чим живуть чийсь і скромні каюти, й розкішні, червоним деревом оздоблені, люкси.

Увечері маємо змогу спостерігати іззовні, ніби крізь скло вітрини, як у величезному залі для танців вихряться в ошатних вбраннях різноплеменна публіка, як невтомно кружляють пари, можливо, ледь знайомих або й зовсім не знайомих між собою людей. Вираз втіхи й веселощів весь час не сходить з їхніх облич. Буде така мить, коли з натовпу пропливаючих у танці змахне над головами в наш бік пелюстка чийєсь руки з індійським браслетом на тоненькім зап'ясті, і, наближаючись, юне худеньке

плече на мить відкриється в плавному повороті, і навіть з відстані доблисне до нас усміх, такий відкритий, розбурхано щасливий, і ми, що прилипли до вікна, впізнаємо в тій юній, мовби чарами повитій красуні нашу знайому Ліззі. Ледь упізнаємо, бо так тут юну людину змінює щастя.

— Ах, яка ж чаровна сябровочка, — мимовіль зітхне Петро.

Не знаю, може, я помиляюсь, але мені здається, що до білоруса з боку Ліззі зародилась якась поглиблена цікавість, для нього в неї щоразу — якийсь аж надто прихильний, налитий потаємною ніжністю погляд... Невже це той випадок, коли між людьми отак може виникнути почуття взаємності, спалахнути щось схоже на... кохання? Але це було б рівнозначно коханням між інопланетянами! Бо ж — незримий бар'єр між ними, якого не переступити. Таке почуття, зародившись, було б уже приречене, нічого не змогло б їм дати, окрім страждань.

А тим часом уночі в нашій каюті раптом загоряється світло, і я бачу, як сусід мій, лежачи в постелі, щось шпарко пише в блокноті і написане тут же шматує — корзина вже повна паперового ошмаття... Ось він знов розірвав папір на дрібні шматочки і, помітивши, що я проснувся, звертається до мене:

— Смішно, так? Скажи, нащо мені, людині

цілком позитивній, оцей жорстокий жарт життя? Ми ж з Ліззі люди з різних галактик, хіба я не розумію... Порадь оцьому дивакові: як бути?

— Друже, в цьому тобі ніхто не порадник. А що й вона до тебе не байдужа — це стає помітніше з кожною зустріччю.

— Але для чого це і їй? І взагалі — що це? Кокетство, потяг до незвіданого, шукання гострих вражень?

— А коли тут щирий порух душі? Коли почуття чисте?

— До кого? До інопланетянина? Ніколи ж наші шляхи не зближаться, орбіти не перетнуться. Про якийсь розвиток того, що зазоріло в душі, нема чого й думати — це призвело б ще до однієї драми, яких до нас уже було безліч... А потім, уяви, як це витрактував би дехто з наших... — Він замислився: — І все-таки цей погляд її, чистий, небесний... Ні, я повинен будь-що її уникати... Кінець. Кінець, хоча й не було початку!.. Я тобі здаюся смішним?

— Справжні почуття не бувають смішними.

Ця наша розмова відбувається в каюті вночі, а тим часом над нами ще танці в розпалі, шаліють, вихряться в тому ж самому приміщенні, що зранку його буде переустатковано, опоряджено зовсім інакше, відповідно до нових потреб, буде змінено весь інтер'єр, бо, згідно розпорядку, цей зал, що напередодні кипів вальсами й рок-н-ролами, уже

стане молільнею для людей різних віросповідань — на судні й це передбачено. Якщо ви тут опинитесь вранці, розклад на табло сповістить вам, коли саме молитимуться тут католики, а коли православні, які години відведено буддистам, іудеям чи мусульманам, — будь-чії сповіді тут буде вислухано, всім у душі часу без зволікань буде відпущено гріхи.

У вранішні години ми будемо вкрай приголомшені, коли побачимо і нашу Ліззі тут, в приміщенні вчорашнього дансингу, де вона посеред напівпорожньої зали стоятиме на колінах поруч із візком свого знерухомленого батька і самозабутньо, з сльозами на очах молитиметься за свого, мабуть, дуже Великого Грішника.

Уникати спокус так уникати. Наступного вечора ми не підемо спостерігати танці, нестямну оту феєрію дансингу в шаленості недоступних нам нічних розваг. Прихопивши плащі, щоб не продимало вітром, подамося на горішню палубу, де о цій порі лиш подекуди маячітимуть поодинокі постаті, бо небагато знайдеться диваків, охочих забиратися на цей стугонливий од вітру корабельний белебень, щоб лиш побачити небо у хмарах та океан в бурунах.

Отже, ми тут, де вітряно, грізно й суворо, де ще з дня стоять у безладі неприбрані шезлонги, що їх у погожі години розставляли на палубі хлопці з

екіпажу, аби охочі з пасажирів могли повністю скористатись корабельним комфортом. Зараз шезлонги вільні, хочеш посидіти, усамітнившись, чи, скажімо, в парі з ким-небудь, — будь ласка, ніхто, крім вітру, секретів твоїх не почує. Та хоч гадалося, що в цей час ми будемо тут самі, що інші всі там, унизу, де музика, затишок і забуття, однак виявилось, що ні: уповдовж палуби у швидкому маршовому темпі крокує самотня людина — це свій променад перед сном звершує наш керівник делегації. Невисокого зросту кремезняк, щелепи міцно зімкнуті, голова лиса, мов глобус, вона й зараз нічим не прикрита, бо ні вітру, ні водяної пороші не боїться, адже такого складу людина, опинившись будь-де, має загартовувати себе — такий девіз нашого шефа, і хоч би й каміння з неба, він від нього не відступиться. З почуттям самоповаги один одинцем, без супровідців, щовечора міряє він цю океанську палубу ось таким рішучим сягнистим кроком. Ходитиме перед сном годину чи й більше, час від часу позираючи на свій затиснутий в долоні хронометр.

Минаючи нас, шеф кидає в наш бік схвальний погляд, він явно вдоволений, що ці двоє, замість того, щоб стирчати біля дансінгу чи байдикувати в салонах, піддають себе випробам ось тут, з піднятими капюшонами стирчать на верхній палубі, обравши собі в спільники вітер.

Просвіжити голови вийшли, поети?
Полюбуватися нічийними, нейтральними водами?
Вельми схвалюю... Тут яснішають думки, стихія
настроює на філософський лад. Тільки ж ходити,
ходити треба!

— Та ми вдень находилися...

— То зовсім інше. Ходіння в темпі перед сном
— нема нічого кориснішого. Я ось роблю вже
дев'ятий кілометр...

І, більше не затримуючись біля нас, він
продовжує свій моціон, а ми переглядаємось
весело: заслужили, мовляв, похвалу. Наші обличчя
мовби вже звикли до вітру, очі не втомлюються
дивитись навіть і на таку збурену забортну воду,
що, розорана судном, крутими рухливими
пагорбами здіймається далеко вниз. Простір,
безлюддя, а нам не тоскно, щось навіть
заспокійливе має в собі ця наша океанська вечірня
самота.

— Отак подружитися з журавлем, — чую
раптом довірливий голос Петра. Просто
зворушлива така ось прив'язаність людини до
птаха... Як гадаєш, чим це в неї викликано?

О, тут нам є поле для роздумів. Хіба ми не
відчуваємо дедалі гостріше ціну того, що
втрачаємо? Світ живої природи, красу птаха,
привабливість кожної травинки — хіба їх чимось
замінити? Розмірковуючи на цю тему з Петром,

сходимось на думці, що в спілкуванні з братами своїми меншими сучасна людина, мабуть, повніше осягатиме предковічну мудрість життя, ясніш усвідомлюючи й себе як його найістотнішу частку. Адже інтелект, надто ж коли він сухий, прагматичний, якщо він у своїй самовпевненості протиставив себе природі, більше того — відділив, відокремив себе від неї, а то й від власної душі, чи багато такий інтелект може дати людині і нашому пізнанню суті речей? Чи здатен буде такий ось прагматичний розум осягнути світ в його всеєдиній і такій вражаючій нас ідеальній доцільності? Взяти хоча б цього маститого фізика у візочку: кажуть, що він неабияк пишається тим, що розруйнував речовину, похитнув споконвічне... А спитати б: чи своїми успіхами ти хоч трохи наблизив людей до щастя?

Голос перший:

— Раніше наука несла людям здоров'я, рятувала народи від чуми та холери, а зараз? Чому цей вік ХХ виявляє такий нездоровий потяг до сфер навіки заборонних, до сил фантастично руйнівних?

Голос другий:

— Може, наука час від часу виплоджує своїх демонів? Може, їхнім зарозумілим честолюбствам імпонує оте античне: дай мені точку опори — і я переверну світ? Але ж, чоловіче, перевернути, може, й перевернеш, а ось чи на місце поставиш?

Десь там, глибоко внизу, двигтять, невтомно пульсує душа корабля. Ми майже не відчуваємо тих потужних двигунних зусиль, що дають хід судну, для нас на цій верховині відчутний лише рух стрічного, такого тут розгонистого вітру. Налітаючи десь із безмежжя, він пружко обдає нас і зі свистом далі кудись летить у простір.

Досі нам не трапилось жодного з безлічі курсуючих в океані суден, жодне зустрічне і зараз не виникло з темряви, щоб озватись вітанням до нашої «Куїн Елізабет», як це заведено у моряків. Ніби спустіла Атлантика. Назустріч лише вітер свище, та ще ця гостра водяна пороша, що, зірвана з бурунів, дедалі частіше дістає нас на цій горішній палубі. Одяг, насичений водяним пилом, уже геть зволожений, і обличчя в сябра, коли виходимо на світло, блищить ніби заплакане.

На палубі ковзко, ходити по ній доводиться обережно, тож, підтримуючи один одного, прямуємо з Петром до шезлонгів.

Він згадує жартливий народний вислів:

— Коли падатимеш, за землю хапайся.

— Земля глибоко. Якщо під нами десь там Атлантида, то до неї не допірнеш.

— За корабельним комфортом навіть забуваємо, що йдемо на глибинах. Що перебуваємо весь час між двома безоднями — між небом і океаном...

Дивне буває тут відчуття: коли океан схитує палубу, здається, хитається сама планета.

Перемовляючись на ходу, ми собі й гадки не мали, що наші репліки чує ще хтось у темряві. Тільки коли, опинившись серед шезлонгів, ми стали вибирати собі місце, до нас несподівано озвалася сутінь:

— Ось тут ви будете краще захищені од вітру...

Сказано досить чистою, хоча і з акцентом, мовою. Хто він, цей нежданий дорадник? У приємках важко й розгледіти, що неподалік напівлежить у шезлонзі, обкинувшись пледом, ще якась жива душа. Хтось зачаєний, сірий, як туман.

— Ви хто будете, калі ласка? — поцікавився Петро, і в голосі його прохопилася здивована сторожкість.

У відповідь — голос старечо-скрипучий:

— Не бійтесь мене. Вважайте за тінь.

Вдивляємось ближче. Здається, це той дідуган, котрого ми вдень бачили біля радіорубки. З кимось він там сперечався, тряс бородою.

— А все ж таки хто ви? Навіть мову знаєте...

— Не тривожтесь, — відповів незнайомець, — я не збираюсь вивідувати ваші секрети... Розташовуйтеся, зараз ці шезлонги нічийі, то вдень їх фрахтують, навіть таблички вивішують, щоб ніхто випадковий, боронь боже, не сів...

Тут справді затишно, — кажу до Петра, коли ми вгніздилися у шезлонгах поруч із цим загадковим бороданем.

— Прошу пробачення, що став мимовільним свідком вашого, так би мовити, філософського єднання з океаном. Я теж не байдужий до цієї вільної стихії... А щодо Атлантиди, то вона, вибачте, не в цих широтах, та й чи була вона взагалі?

Шкіперські бакенбарди старого дають мені привід запитати:

— Ви часом не моряк?

— Ні, тут я лише пасажир. Мандрівна істота, яка подеколи прагне спілкування з іншими. Не ставтесь до мене з підозрою. За вашими таємницями я не полюю, вони мене не цікавлять, так само, я певен, як і мої вас. А ось ваші міркування щодо океану — вони резонні... Досить влучно ви помітили, що у відкритім океані люди відчують між собою родову спільність гостріше, ніж будь-де.

— Здається, про це не йшлося? — непорозуміло перегледаємося з Петром.

— В такому випадку вважайте це моїм припущенням, — мовив незнайомець тоном дещо покривдженим. — Хай у чомусь ми антиподи. Але не можна вічно третирувати людину, якщо вона думає не зовсім так, як інші, якщо їй здається,

скажімо, що рід людський походить від Адама, а не від мавпи...

Схоже на те, — кажу до старого, — що ви полемізуєте зі своїми власними думками, самі себе хочете в чомусь переконати.

— Можливо, — згоджується старий і витягує голову в бік океану. — Чи не здається вам, що стихія, надто ж отака збурена, нічна, має в собі щось магічне, притягальне? Віч-на-віч із океаном людина відчуває потребу глибше розібратись у власному житті, хіба не так? — Нашу мовчанку старий, видно, сприймає по-своєму. — Мої слова для вас обтяжливі? Не витлумачте їх хибно. Може, до вас на цій палубі волає чиясь гірка, чиясь полинева, як скіфська баба, самотність?

Щось безмежно сумне бринить в самій інтонації його мови, відчувається, що перед нами людина нелегкої долі. Ці руки зісохлі, цей туман бороди...

— Вчора я стежив за вами, коли ви знайомилися з журавлем, — після паузи знову чуємо від нього. — Я теж небайдужий до цього птаха. Зникаючий вид. І така ось йому випала роль: бути розвагою для містера Ізотопа, це не я, це той мільйонер сам себе так називає.

— Містер Ізотоп — це, здається, дотепно, — визнає сябро. — Ви з ним знайомі?

— Авжеж, на підробітках був у нього. В

лабораторії він справді сила, але ж йому багнеться мати ще й славу орнітолога... Хоча який з нього орнітолог? Птах для цього самодура — таке собі хобі, забаганка, не більше. Тримати такого красеня в клітці... Не розуміти того, що справжню красу птах набуває тільки в польоті...

— Кажуть, вид цих журавлів чи не останній на землі? — запитливо звертається до старого Петро.

— Зникають, а винен хто в їхнім зниканні? — чуємо гнівне у відповідь. — Такі ж, як і цей ось, міжнародні тузи, багачі, котрі за впійманих рідкісних птахів відвалюють бракон'єрам скажені суми! А тоді ще зображують із себе пташиних меценатів. Генії! Керманичі науки! Хіба ж не їхніми зусиллями рік за роком створюються на планеті нестерпні умови для всього живого, починаючи з людини? Отруюють найчистіші ріки, цілі континенти для них — мисливські угіддя, аякже! Хай там що, а нам потрібні слонові бивні, крихітні колібрі, шкури білих барсів, будь-яку ціну платимо за унікальну квітку і за ось такого беззахисного, може, останнього журавля...

Певне, старий неборака багато в житті натерпівся, довго носив у собі якісь затаєні кривди, перш ніж вибухнути їх із таким гнівом на цій нічній палубі.

— Аякже, генії! Супермени! — розпалювався

він. — Все їм піддатне! Натиском кнопки здатні викликати вселенський смерч, явити людству рукотворний апокаліпсис... Знаю їх: відкривають силу, надсилу, а душею темніші за орангутанга!

— Декотрі з них від побаченого на полігонах згодом нібито впадають у містику, — зауважує білорус.

— Впадають тонкі натури, а цей Ізотоп навряд чи впаде, сердито відповідає старий. — Тут пиха, твердолобість, йому важливо було викликати оті надсили, з якими він тепер і сам не в спроможі впоратись, — сердито гомонить старий. — По-моєму, в житті є генії і «генії». Справжній геній той, хто здатен відвернути апокаліпсис, а не той, хто його наближає. Не повернеться в мене язик назвати генієм того, хто експериментує зі злом! Кому й вічні води цього океану уявляються, я певен, лише як можливе джерело добування дейтерію! Хто робить свої винаходи для посилення зла — той зрадник людства, так це має трактувати сучасна правова наука. І цей Ізотоп... Генерали його величають генієм, а для мене він монстр з потворно скомбінованих генів... Перед нами він і не приховував, що його мета — з допомогою науки маніпулювати планетою! Кому-кому, а мені його апетити відомі. Свого часу я сам був одним із тих підлеглих йому чорноробів науки, з яких цей спрут вичавлював усе, що міг. Таких, як ми, молодих

інженерів він розглядав як своїх інтелектуальних рабів, не більше. По плечу міг поплескати, але для пікніків, для прогулянок на яхтах у нього було інше товариство — директори концернів, власники уранових копалень... Навіть рідну дочку, оцю славну Ліззі, хіба він, по суті, не зневажив її?

— Нам здається, — кажу до старого, — що Ліззі натура досить незалежна, такі вміють постояти за себе.

— Оманливе враження. Знали б ви, як тиранить її цей варивода, скільки доводиться, бідолашній, терпіти від його забаганок. Без згоди батька дівчині не вільно обирати собі навіть партнера для гри в теніс чи кавалера до танцю... І дивно: що більше він завдає своїй Ліззі моральних тортур, то більше вона йому відповідає — чим би ви гадали? Відданістю, турботою, безмежним милосердям!

— Іншою вона й не уявляється, — мовив Петро з теплотою в голосі. — Хоча це, здається, й не характерно для сучасної молоді.

— Серед сучасної молоді багато цинічних, — твердо відповідає старий. — В меркантильній гонитві за неістотним, за спокусами технічної цивілізації навіть суб'єктивно порядні й навіть симпатичні молоді люди часом жертвують глибшим, духовним, тим найціннішим, що тільки й здатне піднести людину над споживацьким,

тваринним. Не знаю, як у вас, а скільки тут мені доводилось бачити їх, молодих, прекрасних у своїй юності, а, по суті, бездушних, морально скалічених, для кого совість перетворилась уже в поняття нічого не варте... абстрактне... Старших не шанують, естетику й доцільність народного звичаю не здатні оцінити, батьківське слово — як моральний чинник — для них, на жаль, уже фактично перестає існувати...

Гіркі його визнання, почувалось, на чомусь ґрунтуються, можливо, він має на увазі якісь особисті свої незлагоди.

— Оце розгомонівся старий, — раптом покартав він сам себе. — Вам ці мої балачки, мабуть, ні до чого, але повірте, молоді люди: є речі, що їх важко забирати з собою в могилу...

І він замовк надовго.

Мовчимо й ми, обоє заінтриговані. Ким може виявитись цей наш нічний співрозмовник? Що саме він не хотів би забирати в могилу? Який тягар лежить йому на душі? Чи родина зруйнувалась, діти, може, зреклися? Чи збанкрутував у житті, не здійснивши якісь ще з юності леліяні наміри? Ось так несподівано постає перед тобою людина з своїм нерозгаданим світом, на перший погляд, сіра й малопомітна, а насправді — що ми знаєм про цього старого? Інколи душа людська переповнена такими загадками, що значнішні, ніж якась невідкрита

планета...

— Хто ми? — знову заговорив до нас сусід по шезлонгу. — Лише пасажери, тимчасові мандрівці, що волею випадку опинились на цій спільній палубі серед нічних, усім вітрам відкритих, вод... — Кістлявою рукою старий підтягує плед до самого підборіддя. — Є рух, є океан, є це його невщухаюче пульсування...

— Є ми, калі ласка, — веселіючи, додає мій друг, — ми, котрим таки хотілось би знати, з ким ведемо розмову.

— Хіба це так важливо? — чуємо у відповідь. — Вважайте, що зустрівся вам в океані ще один... безіменний уламок людства.

— У ваших словах багато гіркоти.

— А я, признатись, і є людина гіркою життя. Самітник, буркотун. Такі, як правило, для інших малоцікаві. А ви ось мене слухаєте. Недарма привернули ви мою увагу з першого дня.

— Невже знову штани? — насмішкувато кидає Петро в мій бік.

— Одіж ваша мене не обходить, — спокійно заперечує старий. — Амуніція — справа смаку, і тільки. А от ви самі... Стіл, за яким обідає ваша делегація, якраз у полі мого зору, тож маю змогу спостерігати за вами зі свого кутка... Хоча знову прошу не подумати, що перед вами найнятий детектив.

— Ну і які ж ми збоку, зі сторони?

— У вас там весело, атмосфера згуртованості, товариськості, а це неабищо в наш перенаснажений ворожнечею вік. Певне, ви обмінюєтесь дотепами, раз у раз у вашому товаристві зринає сміх, надто ж коли ви беретесь вивчати розкішні ресторанны меню... Подобається мені, як ви невимушено жартуєте з кельнером, коли він ставить на стіл вазу з екзотичними фруктами, що ви їх, можливо, бачите вперше в житті. Певне, ви помітили, на цьому судні переважає публіка досить манірна, тут кожен вияв природних емоцій, нахил до поведження безетикетного далеко не завжди викликає схвалення. А щодо мене, то ваш який-небудь відступ супроти ресторанных умовностей, промах щодо етикету я сприймаю, повірте, навіть з почуттям симпатії.

— Чи не хочете ви сказати, що ми такі вже незграби? — примружує око білорус.

— Ні, навпаки, я відзначаю природність, відсутність фальші у вашому поведженні. Ніякої манірності, вихованість, але не криклива. Декотрим із вас притаманне, здається, вроджене почуття гумору. А гумор — це завжди здоров'я і розум. От мені, скажімо, останнім часом це почуття дедалі частіше зраджує.

— Менше смішного стає на світі?

— Можливо, й так. З віком виразніше бачиш,

що могло б стати реальністю, але не стало. Відчути марноту життя — вам, гадаю, зазнати цього ще не доводилось? Почуття марноти і зруйнованих надій — хай ніколи вам не випаде цього звідати. Ви в тих літах, коли кожен божий день вас має радувати, коли людині тільки черпати й черпати від щедрот цього ще не зовсім знівеченого світу. Ось ви опинились на одному з найкомфортабельніших суден, все вам тут вдивовижу, перед вами океан, який схиляє вас до роздумів чи навіть до якихось поетичних візій. Якщо не помиляюсь, ви, здається, маєте стосовність до муз?

— Звідки ви взяли? — здивований його поінформованістю, питаю старого. — Наші творіння тутешньому світові поки що невідомі...

— Перепрошую, але вчорашнього вечора я став мимовільним свідком вашого творчого змагання. Он там в кінці палуби ви, як двоє мінезингерів, читали свої поезії... океанові! Було ж таке?

— Ми читали здебільшого інших поетів, — пояснює сябро, — а потім, правда, й самі змагалися в імпровізаціях. А ось підслуховувати недобре.

— Чому ні? — старий сприйняв це, видно, як жарт. — Поезія — вона ж для всіх... Мені, одверто кажучи, імпонує ваш оптимізм, життєлюбство, відчуття доцільності буття. А як це важливо — існувати доцільно! Десь там он вахтенний матрос

чатує у темряві, оберігає спокій цього корабельного людства. Життя того вахтенного цілком виправдане, воно має сенс, і, певне, змінившись, він спатиме в кубрику як убитий. До речі, молоді люди, — звертається він до нас, — в океані міцно спите?

— А чому б і ні? — відповідаю ухильно, згадавши Петрове нічне віршування.

— Ну а мене замучили нічниці, чи то пак безсоння, — скаржиться старий. — Без снодійного вже не можу...

— Совість мучить, чи що? — дозволяє собі зіронізувати Петро.

— Коли, може, й совість, — не хоче помічати іронії співрозмовець. — Хоча гріхами цей пасажир не обтяжений, принаймні не такі вони, щоб не знайти кожному з них пояснення, а то й виправдання... Загалом, здається, належу до легіонів тих, кому сьогодні на планеті не спиться. Відколи вийшли в океан, мене, скажімо, все непокоять ночами картини загибелі «Титаніка». Ніякого відношення до нього не мав, а от верзеться... Досі ж у його трагедії ще не все ясно. Подумати лише: найдосконаліше для тих часів судно, з досвідченою командою, з подвійним днищем, з шістнадцятьма відсіками, судно, яке вважалося непотопленим, яке могло встановити рекорд трансатлантичної плавби, раптом гине в пер

ш ому ж рейсі, іде на дно не серед шторму, а серед зовсім спокійних вод...

— Здається, воно зіткнулося в темряві з айсбергом? — питаю, згадавши щось давно читане.

— Про можливість такої зустрічі капітан був попереджений, то чому ж він не остерігся? Чому йшов уночі на максимальній швидкості — невже ради рекорду? І навіть після того, як о двадцять третій сорок пасажири першого класу, граючи в карти, почули підозрілий поштовх і скрегіт внизу, то й тоді ніхто не зчинив тривоги. Судно рухалося впевнено, при ясных вогнях, під зоряним небом, ніхто й гадки не мав, що в нуль сорок п'ять, тобто через шістдесят п'ять хвилин, за борт уже буде спущено першу рятувальну шлюпку. Загибель серед спокою, без урагану, — оце незбагненне... Невже якесь втручання ззовні? Бо, як розповідають моряки, трапляються з їхнім братом історії, що їх взагалі важко пояснити. Відомі випадки, коли на досвідчених капітанів зненацька ніби находила мить затьмарення, і тоді в просторій бухті, при цілковитій видимості раптом відбувається зіткнення суден... Або з бездоганим лоцманом у місцях, де він безліч разів проходив без пригод, зненацька станеться таке, що ні з сього ні з того сам, буває, спрямує судно на скелі і потім навіть собі не спроможний буде пояснити: чому так зробив? Чи не втрутились якісь тут позаземні сили?

— Хочете сказати, лоцман з інших цивілізацій? — іронізує Петро.

— Ви жартуєте, а я на такі речі дивлюся інакше. Не берусь, звичайно, пояснити, чому трапляються з людьми загадкові затьмарення, чому нормальній людині зраджує іноді навіть інтуїція, але якщо дивні ці явища в природі зафіксовано, то мушили б вони всіх лоцманів насторожити — і не тільки морських...

Помовчавши, старий знов повернувся до своєї ідеї-фікс.

— Долею «Титаніка» я цікавлюся давно. Образ його, уявіть, для мене чимось перегукується з днем нинішнім, з нашою теперішньою, дивовижно короткозорою глобальною безтурботністю... Між іншим, досі точно невідомо, скільки людей пішло під воду разом з «Титаніком». Тим, кого шлюпки встигли підібрати, судилося бачити останні хвилини гинучого гіганта, на їхніх очах він тонув, з піднятою над водами кормою, в оздобі зелених і червоних бортових вогнів, під крики й моління людей на палубі до неймовірності швидко занурювався в безодню... Хіба ж не кошмар? Іноді мені мовби вчуваються з темряви нестямні крики тих численних нещасних, що лишались на палубах, що в розпачі звертали до неба свої останні молитви... Дослідити б, чому серед цілковитого благополуччя, там, де все, здається, було

передбачено, продумано, безпомилково враховано, раптом стається така грандіозних масштабів катастрофа?

Чимось гнітючим віє від його розповіді. Гуркіт хвиль стає ще ніби грізнішим. Співрозмовець, вловивши наш настрій, невдовзі каже вибачливо:

— Маєте ж ви рахубу з цим старим буркотуном, де він взявся на вашу голову... Ні, я не хотів би, щоб доля «Титаніка» позбавила спокою і вас. Зрештою, на нашій «Куїн...» електроніка, радари, до того ж айсбергів у цій зоні ще ні разу не зареєстровано... Просто ось така ніч серед океану сама пробуджує в душі неспокій, принаймні для мене щось тривожне несе в собі цей гуркіт хвиль, висвистування вітру в безмірах темряви... Океанський вітер, згодьтеся, він має свій тон. Вслухайтесь, своїм тембром він особливий, і все ж таки є в цьому вітрі щось сильне, розгонисте, як десь отам в українських степах...

Мене стрепенуло з несподіванки:

— Ви знаєте наші вітри?

— І ваші бурі знаю.

Буркнувши це, старий підвівся, міцніш натягнув зіжмаканий свій берет і повагом рушив у темряву.

— Ну-с, що кому снилось? — без усмішки запитує керівник делегації, коли ми вранці,

зібравшись до сніданку, вже сидимо цілим товариством за своїм розлогим столом. А що ніхто не поспішає відповідати, то керівник наш вважає за потрібне пояснити суть свого запитання: — Сни та сновидіння — це, товариші, робота підсвідомості, отже, за характером побаченого уві сні можна з чималою імовірністю визначити, хто схильний сьогодні працювати, а хто байдикувати, сновидіння підкаже, чи не піддаємось ми тутешнім спокусам, чи достатньо здоровий моральний дух панує в нашому океанському дружному колективі.

Такий зачин свідчить, що шеф наш перебуває в доброму гуморі.

— Для мене ця ніч минула без снів, бо не спалося до четвертої, — каже Ангеліна Микитівна, колега по делегації, дама величавої постави й незалежних суджень. — Такий комфорт у каюті, а от не спиться, і край...

— Либонь, розмовник штудіювали? Долали мовний бар'єр? — з відтінком зверхності запитує Вячеслав-перекладач, котрий завдяки своєму знанню кількох мов почуває постійну перевагу над нами всіма.

— Уявіть собі, шановний поліглоте: хоч і з словничком, а таки подолала серйозну наукову статтю.

— І що ж ви, Ангеліно Микитівно, там важливе почерпнули? — цікавиться Ігор, молоденький

радник делегації, затятий гравець у пінг-понг, що його товариші жартома чомусь називають «Дзюдо». — Просвітїть і нас, темних.

— Це, звичайно, не детектив, ваш улюблений жанр, але мені було цікаво. Ознайомилась з інтерв'ю якогось молодого вченого, забула, як його... Коротше кажучи, майбутнє світило. — Одвернувшись від Дзюдо, Ангеліна Микитівна зверталась тепер більше до керівника делегації та до нашого мовчазного сивого юриста, що, схилившись над тарілкою, саме віртуозно орудував виделкою та ножом.

— Що ж він для нас там віщує? — поцікавився шеф.

— Уявіть собі, ідеї в нього досить оригінальні. Наскільки я втямила, він обстоює можливість генетичного моделювання досконалішої людської особистості.

Шеф, схмуривши лоба, зажадав уточнень:

— У якому розумінні досконалішої?

— В розумінні добрішої. Не агресивної. Контактнішої... Більш терпимої до інших.

— Декому з нас це б не завадило, — уважно вслухаючись, подає голос Петро.

— І яким же шляхом він пропонує йти до цього свого удосконалення? Проникати в самі гени людські, в їхню структуру?

— Саме так, — з ляком в очах стверджує

Ангеліна Микитівна.

— Втручатися в такі тонкі матерії — це бред собачий, абсурд, заняття аморальне, — різким тоном визначає свою позицію наш керівник, — Експерименти з людськими генами повинні бути заборонені на рівні міжнародних конвенцій. Жерці науки, вони свого атома ще як слід не можуть приборкати, а тепер пусти їх ще в наших генах ритися... Способи вдосконалення людської натури, до речі, відомі й без них.

— Шукати їх передовсім треба в площині соціальной, — підхоплює думку шефа наш солідний юрист. — Підпускати до таких справ сучасних алхіміків, та ще, може, й з расистським душком, — це було б просто злочинством.

В цей час у ресторані з'являється Ліззі, і ми з Петром ще здалеку чуємо її веселе вранішнє «хелло!». Від цього дівочого поклику Петро вмить спалахує, навіть вуха зачервонілись, а жартунка, ніби навмисне, ще й виділила його з-поміж решти:

— Монінг, Пітер!

Сябро ледь спромігся у відповідь щось миркнути.

А Ліззі, проходячи побіля нашого столу, злегка ще й торкнулась пальчиками Петрового плеча. Коли вона віддалилась до своєї компанії, шеф наш з удаваною суворістю глянув на знічено палаючого білоруса:

— Дивне у вас знайомство, товаришу поет. Просто пікантне. Чи можна дізнатись, як це вам вдається?

«Літаючий ящір» підлив масла в огонь:

— Пожинаємо плоди надмірної демократії, некритичного ставлення до кап. оточення...

Сказано було хоч і жартома, однак з підтекстом.

Почуваючи, що треба виручати сябра, звертаюсь до Вячеслава:

— А що, власне, сталося?

— По-вашому — нічого? Маленький грішок? Не всі так думають, — і землячок мій глянув на шефа, ждучи підтримки.

— А дівоча рука на плечі — це ніщо? — підкинув Дзюдо, щоб догодити перекладачеві.

— Рука на плечі — це просто ознака людської взаємоприязні, — несподівано кидає в наш бік рятувальне коло юрист. — А хіба не до цього якраз прагнуть всі дипломати світу?

— Я вважаю, що тут не до жартів, — наполягав на своєму перекладач.

— Не розумію, Вячеславе, ваших причіпок, — осудливо глянула на нього Ангеліна Микитівна. — Ну привіталася іноземка, виявила ця юна красуня симпатію вашому колезі. А може, наш сябро їй трішечки подобається? Так що ж тут такого? Він ось і мені подобається, калі ласка, дарма що такий

сором'язливий та знов прийшов недоголений, у рудій щетині...

— Вельми дякую за комплімент, — мовив Петро, нарешті оговтавшись від зніченості. — Але дозвольте з вами не погодитись. Ну чим я міг би сподобатись такій гарній жінці, як ви? По-перше, я рудий. По-друге, мене час від часу критикують за патріархальщину. Акрамя таго, маю ще оцю відому вам наївну властивість червоніти навіть тоді, коли підстав для цього ніяких...

— Червонійте чи блідніть — це, зрештою, ваша особиста справа, — поважно мовив керівник делегації. — Але оскільки тут заплуталась іноземка, то я хотів би знати: звідки у вас з нею знайомство?

Наголос було зроблено на слові «звідки».

Не встиг Петро зібратися з відповіддю, як перекладач скоромовкою видав шефу додаткову інформацію:

— Якщо вже йти на відвертість, то маєте всі знати, що поет наш зав'язав знайомство не тільки з цією вертлявою особою, він пробував увійти в контакт навіть з батьком її, відомим отим мультимільонером, що його возять у колясці...

— Це правда? — здивувався шеф.

Петро осміхнувся ніяково, а Вячеслав тим часом сікався до нього ще настирніше:

— Хіба я неправду кажу? Шушукався ж ти вчора із тим троглодитом? І перед нею стояв потім,

мов красна дівиця, така гармонія — вже й перекладача вам не треба... Тож хоч тепер скажи, що виявив перед товаришами нещирість, зізнайся ось тут — перед усіма!

Посопівши, набравшись духу, Петро з якимось утаємниченим виглядом нарешті зізнався.

— Було. Більше того: я мав честь розмовляти навіть із її журавлем... із отим її вінценосним.

Керівник делегації, видно, оцінив гумор.

— Бачу, друзі, — щіточка його вусів ледь ворухнулась скупюю усмішкою, — всім вам треба побільшити кількість годин для ділових занять. Режим допоможе кожному з вас дійти самоочищення й твердо стати на стезю добропорядності.

Підводячись з-за столу, ми вже знали, що з байдикарством буде покінчено, розпорядок дня стане жорсткішим.

— Шеф наш відходчивий, — шепнула Ангеліна Микитівна, коли ми вийшли із ресторану, — ось побачите, він змінить гнів на милість... Одначе самочинних контактів він справді не схвалює...

— Гадаю, ти ж на мене не образився? — підійшов до білоруса й Вячеслав. — Буває, виникають ситуації...

— При будь-яких ситуаціях, — перебив його Петро, — розводити плітки — заняття суто базарне,

і дипломатові, та ще й старшому перекладачеві, воно зовсім не до лиця.

Цього дня працювати над документами вирішено було в каюті юриста Андрія Полікарповича, якому керівник делегації на цей час надає широкі повноваження, знаючи, що маститий цей професор на анекдоти часу не тринькатиме, давній гімнаст, він після години праці й нас усіх залучає робити гімнастичні вправи, тож ділова атмосфера буде забезпечена.

Вже біля каюти Андрія Полікарповича нам трапився назустріч вчорашній палубний знайомий, і коли він, розвіваючи полами розстебнутого плаща, на ходу з нами привітався і, здається, навіть підморгнув, це знову дало привід перекладачеві підозріливо насупитись.

— Хто це був? — неголосно запитав він, коли старий уже пометляв від нас полами свого плаща.

— Пасажир, калі ласка, — відповів сябро зі своїм незмінно лагідним усміхом.

— Пасажир — це не відповідь.

— Чому? Ну тоді хай буде: спадарожник.

— Що це ще за «спадарожник»?

— Та це майже те ж саме, що й пасажир.

Коли ми зайшли в каюту, перекладач звернувся до нас тоном наставника:

— Милі мої, на судні, та ще такому, як це, — затямте собі, — є лише дві категорії пасажирів: друг

або недруг. — І вдався до схиленого над паперами юриста: — Андрію Полікарповичу, ви ж мудрець, скажіть: правильно я говорю? Чи це мої вигадки?

— Не знаю, про що йдеться, — ухильно відповів мудрець.

Перекладачеві довелося дати юристові коротке роз'яснення, з якого випливало, що до цих аж надто контактних поетів, крім Ліззі і її бурбона, липне ще якийсь підозрілий тип в зашмульганому плащі, а вони, замість того, щоб дати відчути, самі ж потурають.

— Поясніть тоді, як нам, грішним, слід було в цьому випадку повестись? — запитую від імені обох. — Не відповісти людині на привітання? Чортихнутись услід?

На обличчі перекладача з'являється призначений лише для відповідальних хвилин особливо значущий вираз, що сябром кваліфікується як «пижикова надутість». Вже в поліглата очата стали колючі — прикмета недобра.

Повторюю: і на судні, і в масштабах глобальних ми всі, однопланетці, поки що розділені на «друг — недруг». І хоч-не-хоч мусимо з цією реальністю рахуватися, тут ніякого з ними панібратства... Ось кістлявий цей донкіхот, — прискалив око, — до вас майже по-дружньому, а чим він дише, які має наміри, що, власне, ви знаєте про нього?

— Ну що знаємо? Такий собі самітник...
Крекче потроху... побурчати любить...

Інколи кашляє,- додаю і я до цієї характеристики. — Здається, до чарки заглянути любить...

Ви не переводьте все в жарт, — хмуриться Вячеслав. — Я серйозно питаю: може, він вам... пропонував щось?

— Ну що той старцюга міг їм пропонувати? — обурюється раптом Ангеліна Микитівна. — Типовий бродяга, що, мабуть, заскнів у самотності...

— Ні, якщо правду, то він справді нам дещо пропонував, — озирнувшись на Петра, кажу я.

Очі мого земляка одразу похолоділи, насторожились:

— Де? При яких обставинах?

Тепер уже білорус похилив голову перед Вячеславом, зображаючи із себе грішника, що вирішив нарешті полегшити свою душу покутою:

— Вчора на палубі діло було...

— Увечері. Без свідків...

— Ну що, що? — Вячеслав аж сіпнувся з нетерплячки, в ньому у цю мить явно прокинувся азарт детектива.

Він жде, не дихаючи, а ми стоїмо перед ним сумні, ніби справді спіймані на гарячому. Поліглот аж ніби поспівчував нам:

— Ну, сміливіш, хлопці... Ви ж дипломати не професійні, на це зважать...

— Так тому й бути, — рішуче махнув я рукою. — Скажу! Той стариган запропонував нам... вільні шезлонги біля себе.

— І все?

— Усе.

Ангеліна Микитівна зайшлася сміхом:

— Тобто сісти запропонував... Ха-ха! І ви скористались?

— Атож, — відповів сябро тепер уже тоном твердішим. — Чи, може, і в цьому вийшли за рамки?

— Тут ваші розиграші не до речі. — Перекладач ображено виставив уперед гостру свою щелепу. — З жартів багато що починається. А я, маючи ранг, знову вас попереджаю: перш ніж вступати з іноземцем в розмову, ви повинні знати, хто є хто!

Перекладачеве досить настирне напосідання на нас, видно, не сподобалось навіть юристові, який відповідним схмуренням лоба дав відчутти, що не Вячеслав, а саме він, Андрій Полікарпович, як господар каюти сьогодні тут за старшого.

— Колеги, не будемо втрачати час на дрібниці, — мовив він повчально й примирливо. — Обачливість, звичайно, потрібна, надто ж, коли перебуваєм за межами, одначе існують між

цивілізованими людьми й такі поняття, як такт і толерантність. — Мовлено було це явно в докір Вячеславові, після чого юрист наш, розкладаючи папери, ще додав: — Будемо вважати, що конфлікт, принаймні на сьогодні, вичерпано.

Петро-білорус підтримав його по-своєму:

— Канфлікт, якого магло і не быць...

Коли, ми, відбувши вечерю, ще завидна вийшли на палубу, то знову зустріли тут вчорашнього знайомого, що розповідав нам про загибель «Титаніка». У розхристаному плащі, худезний, на голову вищий за інших пасажирів, стоїть край палуби і, ні на кого не звертаючи уваги, зосереджено годує чайок. Птахи, налетівши невідь-звідки, ув'язались за нашим багатоярусним, потужно розтинаючим воду гігантом, і тепер стали для пасажирів забавою. Чаїний табун з криком, як нам здається, сердитим, падає людям ледь не на голови, вириває хліб із рук, ловить крихти в повітрі.

— Зворушливо, мабуть, дивитись, як колишній махновець годує птахів небесних? — озивається до нас старий, відламуючи від бублика шматочки і без поспіху кидаючи їх угору, назустріч ненаситній зграї.

Оце так! Гуляйпілець колишній... Повідомлення було сенсаційне, одначе ми вдали, що це нас не особливо й здивувало. Спершись ліктями на поруччя, ми з Петром стали стежити, як

шаленіє над нами білокрила завірюха, як птахи, б'ючись, з пронизливим квилінням кидаються на здобич: один мельк — і крихту, кинуту в повітря вже зловлено. Старий — весь увага. Розкошлана його сивина на тлі пташиного грайвища од вітру метляється зріділими пасмами, наче тирса степова.

— Звідки їх стільки? Чи десь острови поблизу? — перемовляємось між собою. — Але ж островів ніби нема...

— А якщо в цих чайках і справді оселилися душі загиблих моряків? — Кинувши в повітря останні крихти, старий обертається нарешті до нас. — Існує в приморських народів повір'я: в образі білих чайок перед нами з часом з'являються душі тих, що їх під час штормів море забрало. Для когось це лише фольклор, витворений рибальськими вдовами, а мені, скажімо, хочеться вірити і в таке...

Дві літні дами, з явившись на палубі, теж стали щось кидати птахам, і чайки, гостро, ще сердитіше квилячи, жадібно хапають поживу на льоту, переймаючи її в повітрі.

— Які меткі! Яка безпомильність в досягненні мети! — мимоволі вихоплюється в мене. І хоч я й далі стежу за пташиним грайвом, а з думки все не сходить ота сенсаційна фраза старого, якою він ніби невнарок відхилив шпарину в своє минуле.

— То ви й справді із гуляйпільських країв? —

запитую старого, мало, однак, сподіваючись на його відвертість.

— Прихідець із того світу? — Він глянув на мене хмуро, невдоволено. — Раритет? Гримаса історії для вас? Не так воно все просто на світі... Справді, як мовилось колись: життя прожити — не поле перейти.

Та ось дразливість його минула, і ми знов сидимо у вільних шезлонгах на палубі, звернувши погляди до неосяжних, по-вечірньому пригасаючих вод. Старий уже не з прикрим докором, а значно м'якше, скорше навіть вибачливо, загомонує до нас.

— Так-так, не поле перейти, — повторив він і підсунувся разом з шезлонгом до нас ближче. — Молоді люди, маєте настрій вислухати мене? Не відмовляйте, прошу, старому хоч у цім. Іноді в людині виникає потреба вдатись до сповіді. Звичайно, сповідь моя може видатись вам недоречною, ба навіть надокучливою, але не спішить з осудом чужого життя, адже, мабуть, кожне життя варте бодай того, щоб його постаратися зрозуміти... Для вас я, звичайно, чужак, випадковий стрічний, якого треба остерігатись, і, зрештою, це природно в наш час, коли недовіра стала повсюдною, коли людські стосунки будуються більше на ворожості... Однак, щоб розвіяти вашу недовіру й настороженість, щоб

хоч почасти ви могли від них звільнитись, похвалюся, що цей ваш супутник в роки для Європи трагічні, хай і на скромних ролях, одначе перебував серед учасників руху Опору. А ще раніше, в тих далеких кіммерійських степах, ваш покірний слуга теж виступав у ролі специфічній, принаймні руки оці тоді ні разу не були обагрені кров'ю, як пуки інших багатьох. Кажу це зовсім не в своє виправдання, не почуваю потреби ні перед ким обілювати себе, маю зараз, власне, одне бажання — якомога об'єктивніше розібратися в самому собі, в феномені Гуляйполя. Нині з відстані літ воно здається мені химерним міфом, сповненим диких оман і, по суті, безцільних страждань. Вірно хтось сказав, що найбільші небезпеки і найгостріші протиріччя кожен із нас носить у собі. Ось ти, чоловіче, озираєш своє згасаюче життя, бачиш сліпучу феєрію своїх повстанських степів, а згодом — важке похмілля, безпритульність чужини, де тобі довелось звідати всього, всього... Будеш докером, будеш моряком на вантажних суднах, навчання буде, потім опинишся в одній із лабораторій на побігеньках у таких, як он той, що його у візочку тепер катають, у магнатів змілітаризованої науки, для яких завжди ти був ізгоєм, людиною, нижчого сорту, чужинцем, котрому не в усьому й довірятися слід. А, по суті, ти ж був непоганим фахівцем, марилося тобі про високі й гуманні цілі науки,

недарма коли треба було здійснити вкрай небезпечну операцію по врятуванню одного європейського вченого-антифашиста, то тебе теж було залучено до справи і це стало чи не найважливішою з твоїх франтирерських заслуг..

— Так чому ж такі терзання? Почувається, якісь невідступні думки вас гнітять?

— Все гнітить. У певному віці виникає в людини потреба спитати себе — що ж на фініші? Що, крім пекучих нічних думок, залишається тобі в цім холоднім розгойданім океані? Чому твоє життя склалось так, а не інакше? І чи міг ти колись давно юначим зусиллям волі спрямувати його в інше річище? Дехто визнає над собою владу провидіння. А ти навіть це відкинув, опинившись серед тих, хто визнавав лише владу власних бажань, власної волі чи скорше сваволі. Діяв майже інстинктивно, ішов у житті навмання, сам прокладав свій життєвий рейс, але чому ж, як наслідок усіх зусиль, зостались тобі лише смуток і самота?

Чиясь темна постать перемайнула, мов тінь, за нашими спинами, і ми озирнулись мимохіть, старий теж, мов гусак, витягнув шию в той бік, хоча навряд чи вдалось йому що-небудь розгледіти, постать невідомого швидко розтанула в темряві. Ніби й не що, можливо, хтось зовсім випадковий прослизнув неподалік, але осад неприємний зоставсь на душі..

Старий одразу втратив інтерес до самоаналізу;

перевівши мову на інше, висловив скаргу, що радіограми останнім часом надходять на судно з перебоями.

— І знаєте, чим радисти пояснюють такий недосконалий сервіс? Кажуть, нібито йдемо над тими районами океану, де час від часу виникають загадкові збурення в атмосфері, і ці збурення впливають на радіозв'язок...

— Ждете з дому радіограми? — запитав сябро.

— Який дім у перекотиполя. — Голос старого захлинувся здавленим болем. — Є ситуації в житті, що їх навряд чи вам і збагнути...

Якусь хвилю він вагався, мовби виважуючи, чи варті ми того, щоб перед нами далі відкриватись, потім знову чуєм від нього рівне, сумовите:

— Уявіть собі людину, що на зорі своєї юності перебувала у владі суцільних ілюзій, хмеліла від клекоту степових тачанок, від тупоту коней по кленових мостах України... Уявіть людину, яка сама підклала динаміт, щоб ці мости злітали в повітря, а згодом — ніби в покару за гріхи молодості — сама з болем шукала не те що моста, а хоч найхисткішої кладочки назад, у ті краї, де розгонисті обрії вабили тебе з такою магічною силою, де наше українське небо співало тобі пісню вічності... О, це вже старого щось на сентименти потягло, даруйте хвилину слабкість... Ось так усе

життя — перекотиполем по різних країнах, змінював професії, працював за угодами, здобувся на певні статки, а озираєшся тепер з цієї життєвої палуби і виявляєш, що довкола тебе — порожнеча. Порожнеча майже космічна... Ви ось звершуєте своє службове відрядження, обоє усвідомлюєте, куди ви, чого і з якою метою прямуєте... Після всього вам є куди повертатись, і ті, хто вами дорожить, неодмінно вас зустрінуть біля трапа. Як важливо людині знати, що хтось її жде на рідному березі... А мене? Чи є на всій планеті хоч одна-однісінька душа, якій би явилось бажання вийти до пірса зустрічати такого, як я ось, бурлаку, вийти й подарувати йому бодай крихту свого тепла? Безпритульна старість — це, по-моєму, страшніше концтаборів. Тяжким мовчанням відповідає ось на моє радіоволання найдорожча людина, та, що обіцяла тобі відкличність душі, тиху гавань до кінця днів... А натомість — жодного слова. Мовчанка, яка триває й триває, перетворює твої ночі в суцільні нічниці. Тільки й живеш чеканням, а радіограми все нема і нема. Невже ніколи й не буде?

— Самі ж кажете — збурення в атмосфері... Людині, гадаю, ні за яких обставин не слід впадати у відчай... — намагається втішити старого Петро.

— Спасибі. У вас добра душа, — зронив висповідник і глибоко зітхнув. — В наш час рідко

зустрінеш людей, які здатні хоч на крихту милосердя... Кому яке діло до твоїх життєвих утруднень? А для всіх нині сущих з безлічі проблем, мабуть, саме ж ця найпекучіша — подолати байдужість до ближнього, подолати роз'єднаність, спромогтись почути одне одного на цій неподільній, колись такій теплій для всіх планеті. Сучасний світ глухне від швидкостей, він летить стрімголов, на наших очах відбувається шалена гонитва амбіцій, нездорових пристрастей, розбухлих егоїзмів, і хто скаже, чи людство надалі буде в спроможі впоратися з ураганом цих розщеплених у собі руйнівних енергій?

— Похмурі картини малюються вам...

— А як не бути похмурим? — сердито заскрипів шезлонгом бесідник. — Адже, з погляду мого егоїзму і моїх нетерпимостей, не ви, а лиш я маю рацію у визначенні ходу подій. Помиляєтесь ви, помиляєтесь кожен день, а я не помиляюсь ніколи! Надто якщо на моєму боці сила, сила надпотужна, бо тільки вона сприймається багатьма як сама правота, як синонім істини. — Старий добув із кишені якусь пляшечку, нюхнув, перепочив. — Бідні ми, люди. У хвилину навряд чи щасливу розбуджено в речовині енергію нечувану, фантастичну, а чи готові ми виявились до того, щоб володіти нею? Володіти розумно, обачно, пам'ятаючи, що рубікон перейдено, що після

епохальних відкриттів треба шукати взаємин докорінно інших, зовсім не схожих на ті, що існували між людьми в попередні часи... Одне ми, здається, відхилилися від початкового наміру. Ви, як я розумію, виявили згоду вислухати сповідь людини із степів?

— До речі, він ось теж степовик, — вказує на мене сябро. — Тільки йому степи навівають, здається, зовсім інші асоціації, ніж вам.

— Будь-який людський досвід заслуговує на увагу, — переконано каже співрозмовець і на якийсь час примовкає, спрямувавши погляд у простір. Після хмурого дня сонце пробилось з-під навислої хмари й передзахідно зачервонило океан, що, відкрившись у далеч, граючи багряними полисками, зараз набув мовби ще більшої грізності. Вітер час від часу налітає короткими шквалами, і тоді співрозмовець неквапом ловить кістлявою п'ятірнею розвіяне пасмо свого сивого, якогось попелястого чуба й знову старанно вправляє його під берет.

— Посивіли твої патли, бурлаче, а були ж колись мов воронове крило! — каже він і далі веде розповідь. — Одним з найпатлатіших був того літа ваш покірний слуга, коли не з принуки, а за покликом власних амбіцій з'явився в Гуляйполі, в самому епіцентрі звированої степової стихії... Недовчений студент, а скільки було гонору та

месіанського блиску в очах! Сподівався все людство переінакшити, не лише самого батька-отамана. Чимось сподобався Нестору Івановичу цей тодішній студент-недоук, рославий, з анархістськими замашками. Насамперед, може, тим, що безкорисливим був та менше за інших засліплював себе самогоном, не на барахло буржуйське задивлявся, а більше, як тоді мовилось, погляд спрямовував у блакитну далеч загірних віків... Одне слово, чимось привернув я око отаманове, виділив він мою персону, наблизив: «Будеш, студенте, значитись у моєму штабному вагоні, поселяю тебе серед наших златоустів вошивих, що видають для народу газетку «Набат», яку і я не вгризу, а моє рядове вояцтво здебільшого пускає цей «Набат» на цигарки...» Чого гріха таїти, сподобалось тоді студентові нове його становище, хоча нині, коли дивишся в ту далеч через буруни літ, то бачиш, скільки витрачено пороху на ілюзії, скільки намарне розтринькано юного й щирого палу серця... Рук не обагрив — це так, але ж уми підбурював! Нетерпимість розпалював! Адже що більша лють, що кипучіша ненависть — то більше в них правди, так тоді вважалось... Терор ставав нормою буття. Терор навіть по відношенню до ближніх, згадати хоча б оту підступну розправу гуляйпільського «батька» зі своїм спільником, отаманом Григор'євим, коли Махно, заманивши

його в пастку, з піною на губах гнався за ним, своїм конкурентом, через попівський садок і в спину йому стріляв, стріляв, аж тобі занудило без звички, — все нутро вивертало від тієї звірячої розправи... над конаючою жертвою... А хіба легко було дивитись, як на очах деградує той, ким ти засліплювався: що далі забродив у кров твій кумир, то більше звірішав — така була логіка виродження... Раніш, коли їхав Махно із своєю коханкою вінчатись, килими та полотна стелило йому Гуляйполе попід самий обрій, а минуло не так і багато часу, мов від нечистої сили, люди стали від нього сахатись. «Он він їде під своїм чорним прапором!» — і вже тривожно калатають по селах гвалтові дзвони, жах панує всюди, матері своїх дочок ховають від наруги по горищах та погребях... Налетить, влаштує на толоці м'ясорубку, покричить про анархію та «обсолютну» свободу і далі покушпелив, страшний і невловний. Навіть ворожки по селах запевняли: тому й невловний, що запродав ще на каторзі душу сатані. І справді, наче сам дух пекельний, вихором зірвавшись із степів Запоріжжя, з'являвся, розпатланий, то тут то там, несамовито гасав Україною, обираючи собі все нові й нові жертви. І якщо спершу такі, як ти, довірливці, ще сподівались, що він, вчорашній каторжник, нову Січ таки вам збудує — Січ ХХ віку, то згодом самі ж ви й пересвідчились, як

руйнується, никне цей степовий міф, як вольниця гуляйпільська вироджується в звичайнісіньку банду. Все менше залишалось прихильників у вічно п'яного «батька». Прокляттями проводжали люди бісівські його тачанки, розбещених його нальотників, і чи не тоді повністю й визрів у душі тяжкий сумнів: серед кого ти, хлопче, опинився? Де ж та безвладна влада, абсолютна свобода в душі старого Бакуніна, де степовий заповідник вольностей, що мав би стати моделлю життя для поколінь ближніх і дальніх? Натомість вируюче в безконтрольності зло — зло, що, як відомо, тільки й здатне виплоджувати зло! Так, так, генетично — добро від добра, а від зла тільки зло! — на жаль, розуміння цього приходять до молодих людей надто пізно. Не кожному під силу звільнитися від власних оман. Гірко бачити, як вітер життя в ніщо перетворює крихке марево твоїх ілюзій і як замість них залишаються тільки кров, бруд, інтриги, воші тифозні та ватаги запухлих від перепоїв розбишак, люмпенів, раклів, степових мафіозі. Для них ти був і лишився білою вороною, бо для них — хто не співубивця, не співграбіжник, то вже їхній смертельний ворог...

— А як, за вашими спостереженнями, — цікавиться Петро, — сумління хоч коли-небудь мучило того гуляйпільського верховоду?

— Не берусь стверджувати. Хоча з певного

часу Нестора Івановича справді стали мучити ночами якісь криваві кошмари. Скочить зненацька в тачанку — і давай жени серед ночі довкруг таборища, кружляй глухими осінніми полями, бо має він сам упевнитись, що смерть ще не підкрадається звідкись, помста ще не блискає багнетами крізь кущі... По селах тоді чутки ширились, мовби натовп замордованих комнезамівців, порубаних на толоках ревкомівців ночами встає із могил і мовчки блукає степами... Махно не раз «бачив» ті нічні похмурі тіні в полях, довго не міг після своїх видінь заспокоїтись. Не вгасала в ньому ще одна пристрасть, до того ж пристрасть сильна, майже маніакальна, і пов'язана вона була з існуванням у тих степових краях особи, чия популярність серед народу була для гуляйпільського отамана загадкою, дратувала, як щось незрозуміле й нестерпне, викликаючи з його боку постійні ревності, ба навіть острах, тривогу... Про це мало хто знав, цього в мемуарах не знайдете... Професор Яворницький — вам ім'я це що-небудь говорить?

— Здається, земляк твій? — дивиться на мене Петро.

— У нас його називали «степовим професором», — кажу, відчуваючи внутрішнє хвилювання, адже йдеться про того, кому і я, і багато хто з моїх ровесників завдячуємо

найдорожчими враженнями дитинства. — Людина чистого життя. Той, про кого легенди склалися в народі. Блискучий історик, знавець козаччини, археолог, етнограф, невсипущий оберігач культури... Як на мене, то був добрий геній свого народу. От уже хто, як справжній мудрець, ішов по глибинах життя, розумів ні з чим незрівнянне значення духовності...

— Пощастило тобі з земляком, — радіє за мене сябро.

— І то таки була непересічна особистість, — мерзлякувато кутається в плед наш палубний співрозмовник. — Раз у століття, мабуть, таких родить земля... Ще в літа студентські не раз і я опинявся в катеринославській «Просвіті», серед тих, хто в екстазі вирував на публічних лекціях Яворницького. Махно знав про моє захоплення славетним дослідником і, бувало, наодинці підступав до мене з розпитками: що ж то все-таки за один, отой катеринославський маг, чудодій, що нібито крізь землю на три аршини бачить? Кажуть, усе йому відкрито, підсліпуватий, а бачить мов на долоні, де скіфські та козацькі скарби в степах закопано?

З подальшої розповіді старого гуляйпільця виходило, що Махно цілком серйозно вірив у чаклунську природу козацького професора, в те, що здатен він прозирнути в недоступні простому

смертному тайнощі буття. Адже коренем Яворницький нібито походив від січових характерників-ворожбитів, що їх чимало тоді ще водилось у запорозьких степах, у плавнях Великого Лугу. Жили такі діди-лугарі по двісті чи й триста літ, розуміли мову звіра і птаха, мову трав і мову дніпровських порогів, — Яворницький, вважалося, був чи не останній із тих, кому дістались у спадок від січовиків потаємні могутні знання. Гуляйпільського верховоду мучила нав'язлива ідея, що запорожці знали траву безсмертя, хоч це й тримали в найсуворішому секреті, знала Січ, який корінь яку має силу, яким потаємним зіллям можна заживлювати рани, лікувати від сімдесяти семи хвороб і від живота, людині було там відомо, як відвернути лихо і в яку ніч при якому молодіку можна наперед вгадати свою власну долю. І все це нібито записано було на нетлінних потаємних пергаментях Війська Запорозького й після падіння Січі закопано десь у плавнях Великого Лугу. Наслухавшись людських переказів, Махно дедалі більше упевнював себе, що нікому іншому, як тільки Яворницькому, можуть відкритись місця, де закопано багатющу Січову казну, і що тільки тому козацькому професорові могли б датися в руки заповіти всевідців, могутні запорозькі тайнописи.

Легенди про особу Яворницького, поширені серед рядових гуляйпільців, для Махна, видно,

зовсім не були легендами; схильний до всякої містики, він і в цьому випадку був послідовний у своїх припущеннях: а чому б і справді не бути на світі дивакові-всевідцеві, що знається на чарах, розмовляє з травами, граючи з тобою, здатен бачити, яка в тебе карта в руках, тобто є в природі такі, хто володіє надсилою, надвидющистю, кому, буває, і вві сні голос чийсь підкаже, куди йти, де шукати, під яким деревом у плавнях копнути, щоб навстріч блиснули тобі золотом раніше ніким не торкані фантастично багаті козацькі тайники.

«Доберусь я до нього, доберусь! — не раз погрожував Махно, розпалюючи в собі заздрість і непереборні ревності до Яворницького. — З душі його витрясу найсекретніші секрети Великого Лугу!..»

І ось настає той день, коли безліч тачанок вилітає на шлях, і дорога їхня лежить до міста, де, ніби фортеця, височить на скелястій горі музей Яворницького.

Спершу буде розбурхане, з горланням та свистом гульбище в готелі «Асторія», потім, схаменувшись, патлатий отаман схопиться враз із-за столу, люто злясне нагайкою:

— Годі! Вперед, герої!..

— На Крим чи на Рим?

— До того, що знає скарби! Кому всі чари відкриті!

Мені, студентові, Махно велить бути при його особі, ніби б то в ролі тлумача, так наче ми ідемо на зустріч із якимось набобом. Під розложистими білими акаціями, в супроводі сотні гайдуків-тілохранителів мчить проспектом вгору дзвінка отаманська тачанка, а він, смертельно блідий після гульбища, надутий, як сич, для престижності, похитується поруч із коханкою на ресорнім сидінні, похмуро кидає в бік музею погрози на своїм босяцьким, каторжанським жаргоні. Патлата голова раз у раз понуро падає на груди, однак і в такому стані Махнові якимось вдається не втрачати самовладання, в його важкому, темному погляді сторожко колючиться ніколи не зникаюча підступність.

Музей вражає величчю, збудований він на взірці Каїрського, сходи до нього широкі й круті, і гайдуки з Вовчої сотні, женучи коней, з відстані міряють очима, чи вдасться їм навскач подолати крутизну і влетіти верхи просто в настіж відчинені могутні, з столітнього дуба, двері...

Та ось відбувається щось неймовірне: на очах у Махна двері музею ніби самі собою зачиняються, і вже замок півпудовий, на заводі кований замок, стирчить, як величезна чорна дуля, скручена навстріч тобі, диктаторе степів! А сам професор-сивоус перед вами стоїть, не ховаючись, заклавши руки за спину, дивиться від своєї фортеці

так пронизливо-весело, ніби чаклує, ніби насилає на цю вашу ватагу закляття.

Сатаніє Махно:

— Чому двері зачинено?

У відповідь з-під брів професора — спокійний, аж бешкетний, усміх:

— Час відвідин скінчився.

— Для мене твій час не існує!

— Час існує для всіх.

— Мовчать!!! — І рука вже шарпнулася до маузера. Коханка, дарма що п'яна, встигла перехопити руку, налігши грудьми на повелителя, отямлювала:

— Не чіпай його, він же знахур! — І далі остерігала стишено: — В одну мить нашле на тебе таке, що й руки покорчить, і курка не зведеш!..

Отаман несподівано виявив послух. Адже він вірить у такі речі, в те, що можуть на нього «наслати», можуть самим поглядом перетворити в каліку, або в собаку, чи просто в ніщо. Тим-то й не став бунтуватись: відвернувся від Яворницького, скреготнув зубами і в незвичній покорі схилив коханці на плече свою анархістську, баламутну, давно немиту голову.

А Яворницький тим часом з-поміж кудлатих шапок та безкозирок несподівано виділив казенний студентський кашкет того, хто, забувши й мріяти про інженерський диплом, віддавався тепер

будівництву повітряних замків, чи то пак махноградів.

«А ти чого опинився між цими халамидниками? — зупинив сивовус на мені своє гостре око. — Не сором тобі розбійничати? До мене йшов би, на розкопки! Скарбів по степах на весь твій вік вистачить... Скинь, обтруси, парубче, з себе анархістські воші та приходь до цього дивака Яворницького. А то хліба не сієш, книг не читаєш, так по-дурному й змарнуєш молодість...» Досі шкодую, — зітхає наш палубний оповідач, — що не послухався тоді професора. Не раз потім згадувались на чужині мудрі його остороги... Справді ж бо: один невірний крок у житті,- і до кінця днів блукатимеш манівцями...

— Аж соромно, що я так мало чув про вашого Яворницького, — жалкує Петро. — З такою людиною — і розминутись у житті...

— Не ти один, — кажу я стримано. — Фортуна на багато років була відвернулася від ученого, замовчувати його вважалось вельми лояльною ознакою... Ну, ти сам розумієш, про що йдеться.

— Народний професор, — роздумує далі Петро, — яка це, видно, була могутня, справді козацька душа...

— Козакофільствуєте на дозвіллі? — несподівано озвався з сутіні Вячеслав-перекладач,

всюдисущий мій землячок. Виявляється, він стоїть, опершись на поруччя, зовсім неподалік від нас, спостерігає за нами з своїм мефістофельським усміхом. — Знайшли місце, де розв'язувати допотопні проблеми... А втім, ревізуйте, перелопачуйте історію, я заважати не стану. — І неквапною ходою він рушає в тому напрямі, де має звичку прогулюватись о цій порі керівник делегації.

Ми з Петром чуваємось ніяково, настрої зіпсовано, ніби й справді ми щойно спіймані на чомусь такому, за що завтра маємо стати перед шефом «на килим», похмурим дуєтом даючи пояснення...

Сусідові нашому теж після цього, видно, перекортіло вдаватись до спогадів, він підвівся із шезлонга, випростався, ретельно й неквапом склав плед, потім запитав нас, чи не маємо бажання зайти з ним до бару, зігрітися перед сном, — він хотів би нас пригостити..

Ми подякували, зіславшись на те, що хочемо ще побути віч-на-віч з океаном, відчутти подих Атлантики.

Співбесідник не став наполягати. Відсунувши з дороги шезлонги, старечою ходою почовгав у бік бару, де в нього, як звичайно, завершується день. Зробивши кілька кроків, він несподівано зупинився, озирнувся в наш бік і раптом видобув із себе наспівно, з якимось розбишацьким підсвистом:

— «Уї-іх! Де взялася шура-бура, вона ж того комарика з дуба здула!..» У вас там цієї ще співають?

І, не ждучи відповіді, далі рушив, сторожко балансує по ковзкій від водяної пороші палубі.

Перед тим, як спуститись в каюту, стоїмо якийсь час перед люком, наслухаючи височінь: там, угорі, повно вітру, хмари біжать низько, хоча між їхнім ошматтям час від часу ненадовго відкриваються зоряні ями неба — може, завтра стане на годині? Ось так, задерши голови, стоїмо, нічого над нами, крім шуму вітру, і раптом десь із-за хмар — тужний органний поклик журавлиного ключа. Ми переглянулись: ява чи дійсність? Курликнуло чи нам тільки вчулося, витворилось із вітру? Але ж ні, знову озвалось із високості — чимось щемливим відгукнулось в душі.

— Десь я читав, що летять вони вдень і вночі, без передишки, без єдиної зупинки, — лягає мені на плече Петрова рука. — Така витривалість. Невже це можливо?

— І що вони вкладають у свій поклик? Може, й птахам нелегко дається розлука з місцями, де вони бачили весну, озера, квітучі луки?

Вслухаємось у небо ще і ще, але там один лише вітер.

Внизу за бортом грізно вирує нічний океан.

— Ну ж землячок у тебе, — докоряє мені

Петро, коли ми опиняємось у себе в каюті. — Справді з категорії «правнуків поганих»... Де вони такі й беруться в нашу найкращу епоху?

— Що вдієш: однокашник мій університетський. Кілька років терся біля Яворницького. Коли цей наш Вячеслав Ортодоксович стругав свою дисертацію, уяви собі, з уст йому не сходило ім'я професора, тоді вже академіка Яворницького, на правах учня досить вільно черпав він із праць свого вчителя, власне, тоді вже замовчуваних...

— І черпав, звісно, без посилань на джерела? — догадується Петро.

— Звичайно. Цитував цілими блоками, тільки в лапки забував брати. А коли згодом зайшлося про те, щоб чіпляти «ізми» на Яворницького, душака Вячеслав виявився чи не одним із перших. Добре, що вчений тоді не міг уже бачити його на трибуні, старий на той час майже зовсім осліп...

Довго мовчить мій сябро.

— І це ми люди? — каже нарешті. — Захищаємо дисертації, навчаємо інших і — такі?

— Колись Яворницький, пам'ятаю, казав: усі ми, люди, народуємось прекрасними. Так, так, прекрасними, але звідки беруться потім такі потвори, як відступник Ярема Вишневецький, чи піп Гапон, чи той же Махно? Звідки виростає нищитель, перевертень, покруч, забудь-батько і

забудь-мати? Йому це коштувало страждань... А від себе я міг би ще додати й таке, друже Петре: чому навіть два генії бувають такі протилежні своєю структурою? Один шукає для людини, другий — проти неї? Один навіть у травах знаходить спільника людству, в народних переказах, у скарбах курганних відкриває силу мудрості, краси, взірця для життя, а другий тим часом із надр сліпої речовини видобуває силу несамовитих енергій, нерідко спрямованих проти нас усіх?...

Ми вже повлягались, світло вимкнули, і в темряві нам ніби чутніше стає, який вітрига розгулявся за обшивкою корабля і як грізно непокоїться нічна Атлантика: в закритий ілюмінатор з вибуховою силою гупають і гупають налітаючі буруни.

— Сердитесь стихія, — мовить Петро і, тонучи в білосніжних пуховиках, знов, як і вчора, повторює перед сном свій жарт: — Може, хоч цієї ночі присниться гета чаровна дівчина... Одначе навряд Краще розкажи мені, братку, що-небудь іще про Яворницького. Для мене він просто відкриття: в одній особі стільки обдаровань... А чи сам ти віриш, що він був чаклуном, ясновидцем?

— В тому часовому поясі, що проходив через наше дитинство, він, безперечно, був таким. Саме життя його складалось, мовби щоб дивувати

людей... Уяви, які перед Яворницьким-юнаком відкривались перспективи для кар'єри, мав уже в столиці кафедру мав визнання й дружину молоду, захват публіки і в якусь мить вибору відмовляється від усього, від переваг, від розкошей — і на все життя. Закурений пилом доріг, з костуром у руці, з любов'ю до своїх сонячних степів з'являється одного дня на порогах дніпровських: буду тут! Серед цих вітрів, серед цих просторів — до останнього постуку серця. Дивак? Для когось — може... Але як люди зуміли його оцінити! Слава «народного професора» котилася від столиць і до найвіддаленіших степових хуторів. З художником Репіним братався, з лоцманами на порогах був свій, зі Львом Толстим бесідував десь у вагоні про найсуттєвіші речі життя. Після Григорія Сковороди, нашого славетного філософа, ніхто, певне, не перебув стільки літ у дорозі, у мандрах, не переміряв, як той сивоус, стільки шляхів України. Із року в рік іде, гайдабурить степами, і добротою зустрічають натруджені села цього пішохідця, впізнають його постать у солом'янім брилі, в одезі селянській, з очима, повними мрії і сонця...

Всюди був, всюди з'являвся, справді — як вічний лицар нашого краю. Вважалося, що все шукає історик для свого козацького музею різних старожитностей, та чи тільки цього він шукав. Щоліта тяжко трудивсь на розкопках курганів,

записував по селах і веселі й сумні пісні, легенди, думи, перекази та примовки, не раз долав з лоцманами пасмо грізних дніпровських порогів, де й ребра йому ламало на бурхливих вирах серед каміння. Натура, справді, була як у тура: тільки позростаються кістки, навесні Яворницький знов на порогах, на передньому з човнів стійма летить у вир, в його збурені, сліпучі смертельні сяйва... «Бо я мушу знати, якої відваги тут люди, який дух у кожного з них». Багато хто гинув на стрімких тих порогах, а його все фортуна щадила... Яворницький, тим хто його не бачив, здавався людиною-гігантом, а насправді він був сухенький, осадкуватий, жвавий кремезнячок, завжди веселий, навіть бешкетний, і, головне, безмежно доброзичливий до людей. Почував себе побратимом усіх живущих на землі, розумієш? Ось тут, мені здається, розгадка його тайнознавства і магічного ворожбитського впливу на тих, хто із ним будь-коли знався. Носив він у собі неvigасну й безкорисливу любов до свого народу, до його історії, до його душі, і це почувалось: по-моєму, саме своєю духовною змістовністю, силою відданості Яворницький найбільше й приваблював до себе знайомий і незнайомий люд. Кожна краплина людського досвіду, кожен добрий народний звичай для нього мали цінність неперехідну. Всюду він був бажаним, матері

запрошували, щоб він потримав новонародженого над купіллю, дніпровські лоцмани охоче брали його в свої човни, бо вважалося, що з мандрівним цим професором і найстрашніший поріг Ненаситець їх не поглине, з сивочолим проскочать через усі чорторії.

Навіть степові ворожки, всі оті знахурки з темними бездонними очима, що вмiли не тільки наслати зло, а так само вмiли й відвернути його від людини, навіть і вони ставились до Яворницького з щирою шанобою, будши певними, що в ділі ворожбитському професор сильніший за них. Якій-небудь знахурці, звісно, вдається зшептати бiльмо, вигнати переполох, але хто з них умiє так, як цей професор, зазирнути в душу людині, адже він нібито знається й на тайнощах магії, на всякому приворот-зіллі й на силі сивої степової незабудь-трави.

Бо ж чудодієць! Бо вважалося, що він усі часи перейшов, крізь усі дотеперішні пробивсь племена. Ворожбити, мабуть, ніколи не старіють — така людям напрошувалась думка при зустрічі з Яворницьким. Який торік і позаторік він був, такий і нині кушпелить степами: піший-пішаниця, несе людям свої загадки й відгадки, свій дотепний, сонячний жарт, що теж не знає старіння.

В музеї в Яворницького різної зброї сила-силенна, списи та пицалі повсюди, шаблук

блищать, одначе в дорогу професор виходив завжди мов у гості, ніяких ятаганів при ньому, тільки торба з книжками при боці та веселого розуму повна чоласта його голова!

Яворницький, звичайно, розумів, чому він саме таким постає в очах людей, чому його вважають за ясновидця, вбачають у ньому істоту ледь чи не безсмертну, одначе, як великий жартун, він і сам цього не спростовував, йому лестило, що по лоцманських слободах та степових хуторах люди ніби на вічне збереження несуть йому дари своєї пам'яті, найчистіші творіння душі, пісні, ще ніким не записані, несуть різні бувальщини, легенди, казки та прислів'я, дарують материнські, гаптовані заповлочки, корсетки, за спасибі віддають кобзу дідівську і десь знайдене козацьке кресало, бо всі певні, що це якраз той, хто нічого не розгубить і все збереже для нащадків.

— Можливо, він ставив собі за мету рятувати своїх земляків від безпам'ятства? — запитує Петро. — В історичному, звичайно, плані... Щоб ті, хто після нього на цій землі виростатиме, не були ниці духом, не були морально убогі...

— Певне, й це він мав на увазі. Але помиляються ті, хто, як і наш Вячеслав, вважали професора лише збирачем старожитностей, обмеженим диваком, задивленим тільки в минувшину. Ні, майбутнє його теж цікавило, та ще

як! Його непокоїло, скажімо, чи достатньо готові ми зустріти еру технізовану, чи не ширитимуться за нових умов явища знедуховлення, самовпевненого, навіть агресивного, й чи пожадливий невситений практицизм не призведе зрештою до всихання найкращих емоцій, до падіння моральності. Можливо навіть, що саме відчувши небезпеку розмивання духовності, вчений тому так послідовно й шукав щось на противагу йому, можливо, саме звідси й оця його саможертвна пристрасть — збирати й збирати, берегти й берегти, щоб ні крихти не розгубилося з народного, з людського досвіду. Цим він був одержимий, у цьому вбачав обов'язок свій перед майбутнім. Великий збирач, але ще й поет, і ясновидець, він ніби передчував, що настануть часи воєн, руйнацій, що багато чого з духовних цінностей буде втрачено і що сама людська цивілізація опиниться під загрозою. В кожному разі, я певен, що людина такого інтелекту і такої розвиненої інтуїції могла справді передчути багато що з того, чим так тривожиться нинішня наша епоха...

— Видно, братку, ти не раз замислювався над життям цієї людини, — озивається до мене Петро. — Та й мене просвітив... Тобі, друже, можна позаздрити: на початку шляху, на зорі життя зустріти людину таких знань і такої душі...

— Ти маєш рацію: для нас, тодішніх дітлахів,

Яворницький був посланий мовби самою долею. Тільки зараз мені стає зрозумілим, з яким мистецтвом він нам відкривав елементарні й водночас найнеобхідніші істини життя... Ось ми сидимо з веселим цим Дмитром Івановичем десь біля степового багаття, коні спокійно пасуться, а ми, зацікавлені, слухаємо, слухаємо його давні чи не зовсім давні історії, що так заповонюють дитячу душу. Після розповідей Дмитра Івановича кожен із нас ще довго відчуває на собі їхній вплив, від них ти стаєш ніби дужчим, відважнішим, тобі хочеться жити по совісті, по правді. В іншому світлі постає перед тобою й та висока могила, де колись стояв козачий пікет, і байрак із тернами, і камінна гряда порогів, що шумлять кожен по-своєму, кожен на свій тон (зміни в тих шумах віщують, яка буде погода). Завдяки Дмитру Івановичу по-новому відкривається нам і цей освітлений місяцем, повен саява Дніпро-Славутич, що на півсвіту сріблиться своїми степовими берегами... «Б'ють пороги, місяць сходить, як і перше сходив», — це шевченківське ми теж уперше почули тоді із уст нашого натхненного степового професора...

Прихід Яворницького в село щоразу сприймався як свято, ми, хлопчачки, ходили за ним юрмиськом, нам подобалось під час археологічних розкопок виконувати які-небудь доручення професора, бігати на пошту, обнишпорювати

довколишні скіфські кургани, знов і знов обстежувати дніпровські кручі, сподіваючись знайти біля берега викинуті хвилиною кістки мамонта чи ще щось таке... що й самі не знаєм яке! В літні теплі вечори біля степових вогнищ із розповідей Яворницького дізнавались ми про античні міста, які торгували зі скіфами, про Січ Запорозьку, що безстрашно боронила від татарських набігів наш край, і про те, як колись цариця Катерина подорожувала тут по Дніпру, добуваючись до свого світлейшого брехуна Потьомкіна в гості. В усіх подробицях малював Яворницький нам ту царську подорож, наче й сам був супровідцем при коронованій особі. Сотні вогнищ та бочок із смолою палали вповодж Дніпра на курганах, щоб освітлювати дорогу тій «развратной государыне», як її Пушкін назвав. Золоті шатрища будувались, де мав бути її нічліг, тріумфальні арки з крилатими амурами зустрічали царицю, ідилічні декоративні пастухи пригравали їй з берега в сопілки. А як уже чиновництво та ясновельможне панство всюди пупи надривало в криках «віват!», на колінах повзало, запобігаючи в імператриці ласки, титулів та все нових українських маєтностей. Хитрющою бабою виявилась цариця, хитрішою за всіх тогочасних дипломатів та королів! Скількох мужів учених та дрюкованих докруг пальця вміла обвести, самому Вольтерові нагнала у вічі такого

ліберального туману, що вчаділий від лестощів вільнодумець часом втрачав здатність розрізняти, де правда, а де брехня, витонченими компліментами тішив душительку свобод, короновану розпусницю, лицемірку, яка, за висловом поета, уже тоді була «Тартюфом в юбке». Заграючи з французькими вільнодумцями, енциклопедистами, сама вона тим часом, як павучиха, розкидала тенета кріпацтва на всю імперію, Радищева відправила в Сибір, а запорозького кошового Калнишевського на Соловки і саму Січ, пристанище вольностей, взяла обманом, підступністю, спустошила раптово й жорстоко, щоб більше вашими вольностями тут і не пахло...

Коли Яворницький розповідав про це, очі його загорялись гнівом, суворими ставали слова, ніби його вустами сам час тут виносив остаточні вирoki, продиктовані найвищою справедливістю.

— Лярва, шльондра німецька, — не соромився він і при дітях лайливих слів. — Хоч Вольтера й водила за ніс, а от розгадати комедію, якою її морочив придворний Шельменко-денщик, чи то пак светлейший князь Потьомкін, альбо ж Грицько Нечеса (як він назвав себе на козацький манір), цариця так і не змогла, почуття гумору не вистачило! Чи, може, й догадувалась, що навмисне її морочать, грають їй комедію на берегах цієї ще

мальовничішої, ніж Саксонія, України, може, зрідка й уловлювала, чим дихають на її галері оці похмурі чубаті аборигени-веслярі, та все ж вдавала, нібито вірить, що перед нею сама покора та вірнопідданство. Адже потьомкінські обмани були такі приємні, були вони цілком у дусі часу. Так мило було дивитись, як вірнопіддано вітають тебе щасливі натовпи на цих дніпровських вічно бунтарських берегах, як мальовничо виступають біля тріумфальних арок місцеві пейзажи та пейзажки в екзотичних яскравих своїх вбраннях і як наввипередки змагається на аудієнціях та банкетах гоноровите панство у своїх велемовних безсоромних лестошах. Пишні фейєрверки влаштовувались ночами на честь цариці, а зі сходом сонця в самій нічній сорочці та в чепчику сідала вона біля вікна дніпровської своєї галері й розгортала той знаменитий зошит, що в зеленому оксамиті... Наставала історична мить, коли під виплески весел дужих чубатих веслярів-галерників, цих похмурих і незрозумілих їй людей з незрозумілою мовою, де у кожному слові вчувались то гнів, то насмішки, — під ці грізні супроводи цариця бралася віршувати:

«Я куда ни погляжу,
Там утехи нахожу;
Там поют соловьи,

Множа радости МОИ...»

Реготав степ!

Ніколи, мабуть, і в своїх хоробах цариця не чула такого дружного реготу, який років через двісті лунав на цих же берегах, коли Яворницький розповідав біля вогнища лоцманам та їхнім дітям свої веселі, дотепні бувальщини й небилиці.

Великою подією для мене в дитинстві було їхати в плавні, де дідусь Карпо стереже баштан, а біля його куреня з старовинною книжкою в руці, в окулярах на носі сидить собі, поводячи вусом, і давній дідусів друг — Дмитро Іванович Яворницький. Щоліта мандрівний наш професор гостює на тутешніх пасіках, в куренях на баштанах, і про ці плавні, де росло все на світі, де людина без суєти жила поруч з чистими озерами, з нелякливими лелеками, з журавлями і добрими черепахами. Іноді, як зостанемось удвох, гість-професор каже до мене стиха:

— Рай-світ перед тобою дитино. Рай-світ, іншого слова не знайдеш... Надивляйся на все це й навіки старайся запам'ятати.

Буває часом, зграї птахів налітають клювати баштани, і тоді нам хлопчикам, належить відганяти їх; якщо ж котрийсь із міських пацанів, відганяючи птаство, дозволить собі слово лайливе, підхоплене

десь на базарах, то дід Яворницький буде цим аж присмучений, підкличе до себе юного лихослівця й довірливо пояснить:

— Плавні, дитино, не люблять лайки. Від неї й кавуни не так добре ростуть.

— А чим же тих граків відполохати?

— Просто кажи їм: гай-гай!.. Гай-гай, птахи, летіть собі з наших баштанів...

Дуже любив професор, коли перед зеленими святами дівчата прийдуть у плавню зілля збирати та квіти для вінків, — розбредуться в травах побіля озер, ходитимуть серед цибатих лелек, і до вечірніх рос, до першої зірки розлунюватиметься далеко дівочий перегук... А роси тут рясні, як ніде, і навіть малечі відомо, що коли котрась із дівчат не полінується та назбирає в плавнях горнятко роси та вмиється нею, то одразу тій дівчині прибуде краси...

Ночі в плавнях сповнені таємничості, чути, як трави ростуть, як риба на озері скинеться, як деркач у низькодолі невтомно деркоче й деркоче... Розважно гомонять біля куреня діди. Під їхню тиху розмову й заснеш, розтанеш у снах... А вранці, коли схопишся й вибіжиш із куреня, бачиш, як із-за кущів сонце сходить і птах великий, прекрасний цигато застиг біля озера серед трав, а неподалік нього в полотняних штанях стоїть, усміхаючись, Яворницький; обоє — людина і птах — дивляться

одне на одного і ніби діляться між собою якимось тільки їм доступним тайнознавством...

Багато хто з людей нашого краю, навіть із числа городян, тримали у плавнях свої огороди, баштани, дідусь мій добре знався на сортах, і Яворницькому це подобалось, бо кожним людським умінням та знанням, він вважав, треба дорожити. «Тобі, Карпе, даровано від природи хист любити землю, вирощувати рослину, ти знаєш, в який день баштан посадити, щоб ні рано, ні пізно, і, звісно, посадиш ти не якесь слабодухе зернятко, ні, з твоєї руки піде в ґрунт насіння сильне, зібране з кавуна відбірного, з «туману» чи «кримки», чи добуте із запашної дині-дубівки або дині-качанки, — тільки тут, у плавнях, вони ще й не перевелись, весь курінь повниться їхніми пахощами...»

Баштан наш на відкритій галявині, в оточенні столітніх дубів, що стоять під ясним небом такі могутні й спокійні, мовби все життя вартують цілющі тутешні трави, й нагріті сонцем озера-тиховоди, і цю латочку плавневої пухкої, найродючішої на всі степи землі.

— Знаєш, хлопче, чому земля в плавнях має таку силу? — запитує мене, бувало, Яворницький.

— А чому?

— Річкового мулу під нами тут на аршин... Навесні Великий Луг весь повинню заливає, і Дніпро несе мулу сюди, мабуть, не менше, як Ніл

по долинах Єгипту. Ось чого тут усе таке дорідне — і картопля, й гарбузи, і кавуни ось які родять... От спробуй-но, козаче, підняти лишень оцього, рябого, — чи подужаєш?

Величезний, як бочка, смугастий кавун лежить перед тобою, аж землю вдавивши. Ти спершу поглянеш на ключечку, чи вже всохла, що є вірною ознакою доспільості кавуна. Потім обіймеш рученятами цього теплого тугого велетня і — ану ж, як би його підняти? Силкування буде тривале й уперте, щедрий плавневий дар вислизатиме з дитячих рук, але ти, сопучи, знову берешся, щоб його подужати, і усміхнена молода твоя мати, і діди-баштанники весело спостерігають цю сцену, очей не зводячи з хлоп'яти, що борюкається з викоханим на плавневім сонці, більшим за шкільний глобус, більшим за тебе самого кавунищем. Нарешті, охопивши ручатами, ти підняв його, тримаєш біля грудей цей теплий, нелегкий глобус.

— Молодчина! Видно, що дух у тобі є, — похвалить Яворницький малого, а мати з гордістю пояснить:

— Це ж хрещеник ваш, Дмитре Івановичу! Вже ви, мабуть, і забули?

Гість усміхнеться:

— Та їх же в мене багато...

Справді-бо, скількох новонароджених

Яворницькому доводилось тримати до купелі! Молода сім'я вважала честю запросити Яворницького на сімейне свято, адже ритуал народин людини в степах завжди був святом! Як світліла душею та мати, чиє дитя потрима до купелі Дмитро Іванович, бо вважалось, що професор уміє навіщувати новонародженому щасливу долю. Коли кличуть до хати, де немовлятко знайшлося, Яворницький ніколи не відмовить, дотримається звичаю, прийме від матері крикуна на свої огрубілі на розкопках, ще дужі руки і, всміхаючись до невгамовця, запевнить батьків, що нічого немає для нього приємнішого, аніж почути, як ще один отакий голосистий степовик озивається до білого світу, до життя. Свято народин в наших краях завжди робило людей ніби дружнішими між собою, і, бувало, довго того дня линуть з двору батьків пісні, розлогі й неквапні, а надто ж ота, що «вона ж його спородила в зеленій діброві»...

А Яворницький сидить на призьбі, весь поринулий у світ цих пісень, частіше задумливих, ніж грайливих, і назавжди нам, підліткам, вкарбуються в душу його мовлені чи до нас, чи до самого себе слова:

— Щасливим має бути дитя, що народилось із згоди й любові, дитя, яке входить у світ під щиросерду музику людського співу... Кожна людина народжується прекрасною, це безсумнівно!

Одначе звідки ж потім виплоджується підступництво, розбійництво, зрада? — І тут знову почуєм від нього не раз уже чуते: — Звідки постає Ярема Вишневецький, що, вигодуваний цим хлібом, бувши потомком легендарного Байди, перетворився в класичну постать відступника, найжорстокішого ката свого народу? В сім'ї не без виродка — це правда... Але ж і лицарі які тут були! Питають іноді: сила любові — вроджена вона чи набута? Повітря рідного степу та пахощі трав — чи передаються вони людині у спадок? Знаю одне: щоб людина виростала людиною, не забудьком, не бур'яниною, треба, щоб вона зберегла в душі те, що їй дісталось з молоком матері...

Вранці, ще перед сніданком, раптовий стук у двері каюти: на порозі з'являється Дзюдо. Невловний погляд і ще невловніший усміх:

— Як почивалось, колеги? В нормі? От і добре. Обох вас шеф запрошують до себе...

— Що б це значило?

Дзюдо, коротконогий цей товстунець, знизує плечима. Навіть якщо йому й відомо, для чого нас кличуть, то хіба він скаже? Лише радить поквапитись. Петро похапцем дошкрібає бритвою колючки на щоці (бритва допотопна, однак міняти її не хоче, з нею в нього зв'язані якісь спогади), присипаючи пудрою місця порізів, він допитується, чи зручно буде явитись перед ясні очі начальства

ось таким напудреним, ніби який-небудь вельможа катерининських часів?

— Збрєде. Начальство не дівка, — заспокоює Дзюдо.

Отже, вперед!

Сторожко переступаємо поріг знайомого люкса, де шановний керівник наш в білосніжній сорочці, при галстуці, вже сидить за столом підтягнуто, звично, мов у службовому своєму кабінеті. Велика, геть лиса голова, щіточка вусів, чепурно підстрижена, з-під крутого чола стриманий погляд, суворо націлений на нас, грішних... Остеронь на канапі розташувались рядком, як свідки, Ангеліна Микитівна, юрист Андрій Полікарпович і, звісно ж, поліглот Вячеслав, цей останній, певне, знаючи причину виклику, з єхидною міною вже наперед смакує нашу вибачливу лепетню.

Очі шефа нижуть мене першого — холодно, офіційно.

— Просвітїть і нас щодо свого Яворницького.

Це ж треба... Досить оперативно спрацювала служба інформації. Однак що ж приховується під цим його зовсім не жданим для мене запитанням?

— Якщо вас справді цікавить ця видатна постать... — Голос мій втрачає впевненість.

Керівник делегації несподівано чемним жестом вказує на вільні стільці навпроти столу:

— Та ви сядьте.

І коли ми з Петром, мов підсудні, займаємо вказані місця, керівник знову звертає на мене свій пильний і, як мені здається, трохи насмішкуватий погляд:

— Ви ж нібито фахівець по тому Яворницькому?

Тепер мені ясно, хто тут походив...

— Ще більшим фахівцем у цій справі, — кажу скромно, — може вважатися ось мій земляк, оскільки свою дисертацію товариш Вячеслав багато в чому будував якраз на матеріалах, зібраних професором Яворницьким.

— Не так на матеріалах, як на критиці їх, — поправляє мене Вячеслав. — Це ж різниця істотна? — догідливо посміхається він до керівника. — Яворницький — постать складна й суперечлива...

— Вірно, і суперечлива, і складна, — згоджуюсь я. — А втім, натурі його властивна була порядність, інтелігентність, він любив відкрите слово, чесну полеміку... І найбільше, як відомо, не терпів нашіптувачів та дезінформаторів...

Кажучи це, дивлюся поліглотові просто в його хижувато змружені очі.

— Це як розуміти? Мене тут хочуть образити! — Різко підвівшись, поліглот вдається за підтримкою до шефа: — Яке, зрештою, він має

право...

— Хвилинку, — керівник зупиняє поліглоту владним жестом долоні. — Виявляється, у вас одна альма-матер? А чому ж ви, товаришу перекладач, про свою дисертацію мені й словом не обмовились? Можливо, вам теж Січ спати не дає?

— Я не козакофіл, — сердито стеноу плечем Вячеслав і напустив на себе уже знайому нам «пижикову надутість».

— Але ж, смію думати, і не козакофоб? — доскіпується шеф, і очі його веселішають. — Я б на вашому місці, молодий чоловіче, не спішив відхрещуватися від знаменитого історика Яворницького, чиїм працям в патріотизмі ніяк не відмовиш... Свого часу білогвардійці та їхні покровителі з боку Антанти пропонували Яворницькому виїхати в Лондон чи в Париж... Цілий пароплав виділяли йому для евакуації музейних цінностей... Вам, як авторові дисертації, певне ж, відомий цей факт?

Вячеслав, подивований несподіваною обізнаністю керівника, змушений буркнути:

— Цього факту не заперечиш...

— Як не заперечити нам і того, — вів далі керівник, — що Яворницький рішуче відмовився кинути Батьківщину, заявивши емісарам Антанти, що нема на світі, мовляв, такого судна, на палубі якого розмістились би його рідні степи та пороги

дніпровські...

— Бачиш, Вячеславе, проти кого ти й досі ведеш підкоп, — ущипливо мовив сябро. — Інший на твоєму місці тільки вклонився б тому Яворницькому за його невсипущу працю...

Керівник делегації, видно, ще не все сказав, йому явно хотілося повніше виявити свою ерудицію.

— Мені, хоч особі й не удостоєній вчених ступенів, — мовив він не без прихованого кокетства, — одначе відомо, що Анатолій Васильович Луначарський у двадцяті роки спеціально їздив до професора Яворницького, щоб засвідчити йому свою шану — такий тоді був стиль... Разом вони відвідали дніпровські пороги, якраз незадовго перед затопленням їх у зв'язку з будівництвом Дніпрельстану. Є дані, що там, на порогах, на скелях сивого Борисфена між Луначарським і Яворницьким відбувся важливий філософський діалог... Жаль, що стенограми не лишилось... О, то мудрі голови були! Чи для вас, товаришу старший перекладач, і Луначарський не авторитет? — раптом різко й владно глянув керівник делегації на зніченого свого поліглота.

— Ви маєте рацію, я це беру до уваги, — одразу внутрішньо підтягнувся мій землячок, усім своїм виглядом виобразивши готовність слухати, сприймати, виконувати.

— Анатолій Васильович завжди користався повагою серед дипломатів, — подав голос юрист, — та й сам він, до речі, володів неабияким дипломатським хистом: посол із нього, як свідчать мемуаристи, був просто блискучий...

— Не менш блискучим він був і полемістом, — підхопив думку керівник делегації. — Я особисто не раз мав честь його слухати. В полеміці Анатолій Васильович завжди прагнув до виявлення істини, ніколи не дозволяв собі викривляти факти, а тим більше наліплювати на людей фальшиві ярлики — він це вважав непорядним.

Сказано було — як накарбовано. Після цього господареві каюти тільки й лишалося, глянувши на годинник, підвестись і звернутись до нас ніби після важливого засідання:

— А тепер, колеги, йдемо до буржуазії снідати.

Океан ніби той і не той.

Вивергає з себе могутню силу й раз за разом кидає свої роз'ярілі води до неба.

Оце він — грізний подих Атлантики, ми його відчуваєм зараз круглодобово.

Наш загартований Дзюдо, який усе похвалявся, що морська хвороба його не бере, лежить пластом у каюті, синьо-зелений, як водорість, і нікого не хоче бачити. Не вийшла до

обіду й Ангеліна Микитівна, їй теж нездужається, хоч вона й запевняє, що це скоро минеться, це в неї, мабуть, мігрень.

За обіднім столом нас тепер поменшало, розмова не клеїться, всі раз по раз поглядають на розтривожений океан, що з гуркотом заливає ілюмінатори. Вячеслав, награно бадьорячись, пробує щось іронізувати на тему «Титаніка», але керівник делегації коротко його обриває:

— Облиште свої недоречні жарти.

Ще вночі ми з Петром були розбуджені потужними, ледве не щохвилинними гудками, що ними «Куїн Елізабет» озивалась крізь туман до суден, волала й волала в п'ятьму, подаючи всьому живому сигнали застороги.

Ми швидко одяглись і вийшли на палубу. За бортом суцільне мокре хмаровиння. Йдемо в п'ятьмі, в густій непроглядній туманності, тут ще дужче чути гудки та сирени, що їх судно посиляє в нічний океан невідомо кому. Деколи стає аж моторошно, здається, наче і звідти, із темряви, хтось сигналить до нас, — насправді ж то відлунюють, повертаючись із туману, наші власні сигнали.

На ранок зона туманів лишилась позаду, проте океан розгойдало ще дужче; хоча на рухові судна це нібито й не позначилось, суперлайнер наш і при такій хвилі, під ураганим вітром іде не вибиваючись із графіка, посувається серед гір

збуреної води, сповнений, як і раніше, затишку, комфорту й тепла. І все ж зараз цей світ, досі такий ніби стабільний, у чомусь для нас відчутно змінився, нам ніби відкрилась його нестійкість і ефемерність перед натиском сил, що так могутньо й безмежно вирують довкола.

Неясною тривожністю поїнялося повітря. Багато хто з пасажирів не полишає своїх кают, в салонах порожньо, тільки в молільні-дансингу в скорботних позах застигли поодинокі постаті, звернувши погляди на розп'яття.

Нам із Петром чомусь не сидиться в каюті, щось ніби водить і водить нас по кораблю, де з переходів-галерей можна бачити і далеко й близько за бортом несамовито розвирований океан. Серед сірого неосяжного простору, ніби зменшившись, рухається наше судно, а навстріч ринуть усе нові й нові водяні вали, наростаючі гори хвиль. Круто здійснюючись, вони, здається, скоро черкатимуть гривами низько навислого хмурого неба. Коли гігантські буруни на очах наростають, здійснюються хребтами і знову спадають, потужно розгойдуючись, вигинаючись, у нас таке враження, ніби й справді хитається поверхня самої планети.

Біля радіорубки горбиться у розхристанім плащі, в пожмаканому береті самотня постать — це старий гуляйпілець. Сьогодні він ще більш звідчасний, понурий, стоїть, не ховаючись од вітру,

закляк на місці, спазматично затискаючи в руці папірчик радіограми.

— Все, — важко видихнув він, помітивши нас. — Ніхто не жде старого дурня. Світ великий, а прихилитись нема до кого.

Відсторонений погляд старого звернений у бік океану. Видно, всі ці дні він на щось таки сподівався, можливо, існувала якась обіцянка, а тепер ця радіограма розбила його останню надію, принесла чиюсь байдужість, чиюсь відмову. Старечі, в ревматичних гулях пальці мовби самі собою поволі рвуть радіограму на дрібні клаптики, і вони, підхоплені вітром, швидко зникають за бортом.

Ми хотіли б його втішити, але чим?

— Сам, — каже він відсторонено, ніби в напівзабутті.

Одначе, коли ми рушили на верхню палубу, він теж потягнувся слідом.

Нагорі вітер аж свистить, зірваною з хвиль водяною порошею добризкує нам до самих облич. Шезлонгів ніде ані жодного, все прибрано, все десь поховано. Та, незважаючи на негоду, виявилось чимало охочих бачити й такий збурений штормом океан. Тут і там поприлипали до поруччя люди в мокрих, блискучих плащах, а в кормовій частині судна пасажирів зібрався цілий гурт, серед якого виділяється дівоча постать, висока, струнка, в

червоній спортивній куртці. То Ліззі із своїм вінценосним. Уже другий день вона не потрапляла нам на очі, не з'являлася навіть у ресторані, від гуляйпільця було відомо, що Ліззі вдень і вночі не відходить від батька, якому останнім часом стало зовсім кепсько. І ось Ліззі знов перед нами. Дівчина стоїть коло свого птаха неусміхнена, чисте обличчя її, нахльоскане солоними бризками й вітром, мокро блищить, вперше бачимо нашу знайому ніби з наплаччю під очима, в неприхованім смутку.

Коли ми ближче підійшли, Ліззі помітила нас і, як звичайно, зустріла своїм «хелло!», що цього разу було вимовлено ніби неохоче, якимось зболено й гірко. Звертаючись до гуляйпільця, дівчина звеліла старому перекласти для нас: батькові її гіршає, а крім того, щось відбувається з Чарлі. Певне, цей розбурханий океан позначається й на самопочутті птаха. Ніби й не хворий, однак другий день ось журавлик не бере харч, дедалі стає неспокійніший, — чи не підсунув йому з крихтами хто-небудь наркотиків? Доглядач, щоправда, пояснює таку поведінку Чарлі змінами атмосферного тиску, й невідомо, як він це перебуде, адже прилади показують наближення ще більшого шторму...

Співчутливо зацікавлені пасажери з-під капюшонів звертаються до журавля різними мовами, вживаючи заспокійливих, пестливих

словечок, дві поважні дами простягають йому на долонях якусь поживу, однак Ліззі їхні руки рішуче відсторонює — дайте йому спокій... Тим часом інші цікаві, наблизившись з натовпу, про щось питають птаха, вдаючи з себе його знайомців, а він, безмовний, подеколи сторожко поводить головою і, ніби нехітьма позираючи з клітки на людей, відповідає на їхні звертання глухим невдоволеним клекотом.

Весь час, доки Чарлі перебував на палубі, пасажери не залишали його без уваги. Одні, погамувавши цікавість, зникали внизу, в каютах, інші натомість з'являлись, щоб глянути на вінценосного красеня, — чимось цей зразково доглянутий, зневолений птах у модерній, художньої роботи клітці притягував до себе корабельну публіку. В ньому, цибатому, дивовижно граціозному цьому створінні з розпушеним вінчиком-хохолком на голові, було щось ніби потаємне, замкнуте в собі, не в одного з пасажирів, певне, зароджувалось бажання дізнатись, чи здатен думати що-небудь цей птах і якщо думає, то що саме. Якщо непокоять його в океані якісь переживання, то які ж вони?

— Мені здається, океан мусить пробуджувати в журавля міграційний інстинкт, — висловлює припущення білорус. — Це міг би навіть бути інстинкт свободи...

— Скажеш, літати йому хочеться? — чуємо за спиною в себе насмішкуватий голос Вячеслава. — Та для нього, відгодованого на вишуканих раціонах, небо давно вже перестало існувати!

— Дозволю з тобою не погодитись, — стояв на своєму Петро. — Птахи, я певен, здатні переживати. Ще змалку помічав, що навіть кури, качки домашні і ті стають інакшими, коли, скажімо, заходить буря.

— Приручений птах — то вже не птах, — недбало махнув рукою поліглот. — Мільйонерська клітка цілком влаштовує цього сибарита.

— Вважаєш, що все він забув? — кажу, відчуваючи в собі незвичну якусь роздратованість. — А якщо в ньому справді пробуджується бажання літати?

— Не фантазуй. Що в ньому було, те давно вивітрилось... Перед вами розважальник публіки, клоун пернатий, клоун, розумієте?

Лізі, зацікавившись нашою розмовою, попросила гуляйпільця перекласти, про що йдеться. Не знаємо, що саме він їй переклав, однак обличчя її стало враз гнівним, ображеним, вираз злості зробив її негарною. Креснувши Вячеслава цим неприховано злим поглядом, вона перенесла свій гнів і на присутніх: Чарлі, мовляв, нікого з вас більше не хоче бачити, облиште нас, дайте, зрештою, птахіві спокій...

Услід за публікою, що після цього стала розходитись, ми з Петром теж потяглися до трапа, але тільки ступили на східці, як за нами, на палубі, гостро й пронизливо пролунав голос Ліззі: «Чарлі! Go me! Чарлі, до мене!»

Все сталося блискавично. Випущений, як і раніш, для прогулянки птах вирвався в Ліззі з-під руки і тепер з підлетом утікав від неї.

Ми шарпнулись, щоб допомогти дівчині, але не встигли, — журавель, зненацька розгорнувши непомітно відрослі крила, опинився в повітрі і на очах у всіх шугнув за борт. Підхоплений вітром, він зник у сивій похмурості океану, наче розчинився в розбурханих його бурунах.

Усе це тривало якусь мить. Але пасажирам судна вистачить цього надовго, щоб цілими годинами обговорювати потім таку сенсаційну подію. Навіть і тим, хто під час шторму з кают не вилазив і нічого не бачив, цілу ніч буде ввижатись, як Ліззі, розкинувши руки, з криком розпачу женеться по ковзкій палубі за своїм улюбленцем і як журавель, опинившись за бортом, не без зусиль піднявшись над водами, з тужним трубним покликом загубивсь у низько навислих розтривожених хмарах.

Не вщухає гуркіт океану.

Трап, що веде на верхню палубу, перегороджено товстим корабельним канатом, над

яким виставлено застережний знак: «Шторм. Вихід на палубу заборонено. Небезпечно для життя».

Всьому судну вже відомо, що в своєму люксі в оточенні лікарів, серед пишнот, серед подушок з киснем вмирає спаралізований геній. Відомо стало також, що завжди йому подобались бурі і отакі ось несамовиті шторми. Тим-то й зараз, перебуваючи на межі життя і смерті, він все не може погамувати в собі давні бажання — серед ночі він зчинив гвалт, домагаючись, щоб відкрили для нього хід на верхню палубу. Хотів ще раз зі своєї коліснички оглянути цей звирований нічний світ, хотів особисто покликати птаха, що, впізнавши голос господаря, може, таки повернувся б із-за хмар? Руйнується там усе? Він хоче бачити, як руйнується! Не звиклий, щоб йому відмовляли, містер Ізотоп комусь погрожував, видобував із себе прокляття, сам капітан судна приходив утихомирювати його, пояснював, що верхню палубу закрито для всіх без винятку і що ні перед ким він правилами корабля не поступиться, хоч би по нікуди кому забаглося подивитись, як розвалюється світ.

Лікарям було ясно, що ядерний можновладець конає. Впадаючи в маніакальні буйнощі, він часом з останніх сил вив, ревів, мовби його четвертували: крізь нестерпний біль ввижалось йому, як навздогін суднові з темряви замість чайок летять і летять на

білих крилах безлічі зоднаковілих у гніві людських облич, невідступних, нападаючих, — може, таку подобу взяли собі збурені душі тих, чию долю він брався вирішувати на полігонах?...

За бортом цієї ночі стугоніло так, що ніхто з пасажирів не спав, буруни гуркотіли в темряві, ніби залізні, здавалось, вони вже позмивали з верхньої палуби все, що можна було змити.

Вранці на судні стало менше одним життям. Викреслять з корабельних списків того, хто декотрим схильним до містики дамочкам-пасажиркам уявлявся не інакше як породженням демонічних сил, виконавцем волі самого Люцифера, — чим же було пояснити природу диких його домагань, передсмертне бажання бачити, як руйнується світобудова?

Норов океану важко передбачити. Вночі ревіло, а вдень раптово стало вщухати, життя судна знов набувало попереднього узвичаєного ладу; крізь скло дансінгу-молільні нам видно самотню Ліззі, що одна в залі, ставши навколішки, відсторонившись від усього, самозабутньо молиться перед розп'яттям.

Ось і трап уже розгороджено, і верхня палуба знову відкрита до послуг пасажирів. Судно, не збавляючи хід, іде і йде в потужній своїй розміреності. Ще далеко до того, коли «Куїн Елізабет» після багатьох рейсів десь на Сході буде

поставлена в порту на приколі, судно переобладнають, перетворюють в розкішний фешенебельний ресторан.

А поки що ми з Петром знову стоїмо надвечір на верхній палубі, знову січе водяна пороша в обличчя і жене кудись із дальніх далечей цей пругкий океанський гуляй-вітер.

— Оце він, братку, океан... Суворий, загадковий, — каже мій друг. — Але чому ж на нього все хочеться дивитись і дивитись?

1986–1987

All rights reserved. This book or any portion thereof may not be reproduced or used in any manner whatsoever without the express written permission of the publisher except for the use of brief quotations in a book review.

**«Strelbytskyy
Multimedia Publishing»**

Saksaganskogo str., 58, office 8
Kiev, Ukraine, 01033

tel. +38044 331-06-20
e-mail: dmytro.strelb@gmail.com

Все права защищены. Эта книга или любая ее часть не может быть воспроизведена или использована любым другим способом без письменного разрешения издателя исключая использование цитат из книг или иного способа предусмотренного законодательством.

**«Мультимедийное
издательство Стрельбицкого»**

ул. Сакаганского, 58, оф.8
Киев, Украина, 01033

тел. +38044 331-06-20
e-mail: dmytro.strelb@gmail.com

**Електронна книга издана
«Мультимедийным издательством Стрельбицкого»**

С нашими изданиями электронных книг и аудиокниг вы можете познакомиться на сайтах:
www.strelbooks.com www.audio-book.com.ua

Желаем приятного чтения!
Свои замечания и предложения направляйте на e-mail: dmytro.strelb@gmail.com

**Эта книга охраняется авторским правом
Copyright © 2016
«Мультимедийное издательство Стрельбицкого»**